

LA PROBLEMÀTICA DE LES TORRES DE GUAITA ROMANES A L'ÀMBIT DEL *CONVENTUS TARRACONENSIS*

VÍCTOR LLUÍS PÉREZ I GARCIA¹

*Seminari de Topografia Antiga
Universitat Rovira i Virgili*

RESUM

L'objectiu d'aquest treball és analitzar la problemàtica cronològica i tipològica existent entorn a les torres de guaita antigues conservades a l'àmbit del *Conventus Tarraconensis* d'època imperial (*Hispania*), recolzant l'autoria romana de moltes d'elles i evidenciant al mateix temps la seva reutilització posterior, per part tant de cristians com de musulmans medievals.

ABSTRACT

The aim of this study is to analyze the chronological and typological problems concerning the ancient watchtowers preserved in the Conventus Tarraconensis region (Hispania), giving support to the Roman authorship of many of them and at the same time demonstrating their subsequent re-use, by both Christians and Muslims, during the Middle Ages.

Paraules clau: *Conventus Tarraconensis*, torres, talaies, fortificacions, arquitectura militar romana, arqueologia clàssica.

Keywords: *Conventus Tarraconensis*, *watchtowers*, *fortifications*, *Roman military architecture*, *classical archaeology*.

Els antecedents preromans. Les torres de guaita aïllades d'època ibèrica

Abans de passar a descriure les característiques morfològiques de cadascuna de les torres d'aquest àmbit territorial, i d'entrar en el debat cronològic que existeix al respecte, caldrà veure els principals motius pels quals es descarta d'entrada la filiació d'època ibèrica per a la majoria dels exemplars estudiats.

1. Doctor en arqueologia i membre del grup de recerca "Seminari de Topografia Antiga" de la Universitat Rovira i Virgili. Professor de Geografia i Història del cos d'educació secundària de la *Generalitat de Catalunya* a l'I.E.S. Torreforta (Tarragona). www.victorperez.webs.com, victorlluisperez@yahoo.com.

Són poques les construccions del tipus talaia o torres de guaita aïllades que es poden atribuir de manera segura als ibers². Fins al moment, a l'àmbit territorial que constituïria el *Conventus Tarraconensis*³ d'època imperial, només coneixem del cert la torre de Puig Trepadó⁴ (Sant Aniol de Finestres, Girona), la del Turó de Dos Pins a Burriac⁵ (Cabrera de Mar, Barcelona), ambdues d'època ibèrica tardana i dependents de poblats propers, la torre de Perengil⁶ (Vinaròs, Castelló) i la del Prospinal⁷ (Pina de Montalgrao, Castelló), del mateix període cronològic (entre finals del segle III i inicis del s. II aC)⁸. Podríem afegir també la torre, encara per excavar, del Castillico de Ayodar⁹ (Penya Alta, Castelló), de característiques similars a les anteriors. Finalment, existeixen dubtes pel que fa a la Torre de Foios¹⁰ (Llucena del Cid, Castelló), sobre si fou o no una torre originalment aïllada. Pel que fa a la morfologia de les torres ibèriques, habitualment presenten planta rectangular i s'integren en poblats fortificats; per contra, les talaies isolades amb formes ovalades o d'aspecte circular són molt rares en el món ibèric¹¹.

Així doncs, en general destaca l'escassetat de jaciments que mostren l'existència puntual de talaies aïllades; la tendència més habitual és l'existència d'una relació de dependència respecte poblats propers o nuclis protourbans. La problemàtica de les torres és encara un aspecte de la estructuració del territori

2. Moltes torres atribuïdes als ibers no han estat datades correctament, i en d'altres casos, el mal estat de conservació del jaciment no permet saber si una torre avui en dia aïllada també ho era originalment.

3. Aquesta subdivisió provincial de la *Hispania Citerior*, de caire judicial i administrativa, amb seu a *Tarraco*, comprenia a grans trets l'actual Principat de Catalunya –tret de la conca de la Noguera Ribagorçana i el curs inferior del Segre– i la major part del País Valencià al nord del riu Túria (SANCHO: 1978, p. 171-194; PÉREZ: 1981, p. 34-38; DOPICO: 1986, p. 265-283; PONS: 1994).

4. Té planta ovalada (MALUQUER *ET ALII*: 1986, p. 72; PUJOL: 1989, p.127).

5. Té planta rectangular (BARBERÀ & PASCUAL: 1979-1980, p. 203-242; BURJACHS *ET ALII*: 1993, p. 159-163; GARCÍA & ZAMORA: 1993, p. 149-152; MORET: 1996, p. 159).

6. Té planta rectangular (OLIVER: 2001a).

7. De planta quadrada, sembla que no estava totalment aïllada, ans formava part d'un sistema defensiu més complex, car prop d'aquesta s'han excavat unes altres estructures arquitectòniques complementàries (OLIVER: 2004, p. 147).

8. OLIVER: 2004, p. 145-156.

9. És una possible estructura arquitectònica massissa, de forma irregular (OLIVER: 2004, p. 147-148).

10. La seva planta és el·líptica. Presenta dubtes a l'hora d'interpretar-la com a torre de guaita aïllada, per la mala conservació de les estructures annexes (BOSCH & SENENT: 1923, p. 621-624; GARCÍA: 1954, p. 391; GIL: 1977, p. 305-313; GIL & FERNÁNDEZ & OLIVER: 1996, p. 219-254). Atribuïda a l'Ibèric Mitjà (c. 450-300 aC), la seva datació també és complicada (GIL: 1973, p. 519-525; 1978, p. 251-261).

11. Així doncs, la Torre de Foios amb la seva planta oblonga o el·líptica constitueix un cas excepcional (GIL & FERNÁNDEZ & OLIVER: 1996, p. 219-254).

ibèrica per resoldre, començant per la seva definició, puix que en el concepte de recinte fortificat s'inclouen molts tipus d'assentament¹². Tanmateix, segons Pierre Moret, la torre de guaita isolada, que esdevindria en èpoques posteriors l'element més característic dels sistemes de defensa del territori —com el cas de les torres romanes distribuïdes al llarg de les rutes d'*Hispania* o les talaies medievals que jalonaven les fronteres i les costes—, és aliena a les tradicions ibèriques, opinió compartida recentment per altres autors¹³.

I si les autèntiques torres de guaita són molt escasses a *Ibèria*, també podem dir el mateix dels fortins aïllats¹⁴, entenent per “fortins” les fortificacions de petita mida (menys de 1.000 m²) compostes per una muralla i, sovint, una o més torres, amb una funció principal clarament defensiva. D'entre les tres construccions d'aquest tipus que es poden atribuir sens dubte als ibers¹⁵, una d'elles es troba al nord del Xúquer: la Torreta de Calles¹⁶ (València). A més, caldria esmentar un parell de casos dubtosos: el Coll del Moro¹⁷ (Gandesa, Tarragona) i el Puig de la Misericòrdia¹⁸ (Vinaròs, Castelló). Ambdós presenten dificultats d'interpretació, car el seu dolent estat de conservació o la seva destrucció parcial impedeixen qualsevol identificació formal¹⁹.

12. Pierre Moret proposa que es continuïn realitzant recerques en aquest tipus de construccions, en tot el nord-est peninsular, “*pour savoir si ce sont des phénomènes isolés, ou si ces réalisations ne sont pas plutôt l'indice d'une mutation en profondeur des systèmes défensifs indigènes, dans le demi-siècle qui précède la conquête romaine*” (MORET: 1996, p. 160). Sobre la diversa morfologia de les torres, talaies i cases fortificades en l'àmbit ibèric tardà i iberoromà: MORET & CHAPA *ET ALII*: 2004.

13. MARTÍ: 2008, p. 189-218.

14. Es pot excloure sens dubte la idea de que hauria existit en el món ibèric un tipus arquitectònic propi del fortí militar (MORET: 1996, p. 155).

15. Les altres dues serien Els Castellans (Matarranya, a la Franja de Ponent) i El Castellar Colorat (Alacant), ja fora del límit estudiat.

16. L'interior del seu recinte de planta oblonga està ocupat per una torre de guaita rectangular. Aquest conjunt no ha estat correctament datat; tan sols s'ha pogut establir una ocupació ibèrica, sense major precisió (BONET & MATA: 1991, p. 23 i 30).

17. Datat en l'Ibèric Antic (c. 525/500-425 aC), té una torre de planta ovalada i tres més de semicirculars posteriors al s. III aC (BERGES & FERRER: 1976, p. 393-398; RAFEL & PUIG: 1985, p. 603-610; RAFEL & BLASCO: 1991, p. 293-301).

18. Amb una planta amb forma de quadrilàter regular, s'ha datat la seva construcció a l'Ibèric Mitjà, c. 450-400 aC (OLIVER: 1994).

19. Encara es podrien esmentar dos fortificacions ibèriques més, que els seus excavadors van presentar com a obres amb vocació essencialment militar, però que Pierre Moret, en el seu estudi sistemàtic de les fortificacions ibèriques, va desmentir (MORET: 1996, p. 155-159): Puig Castellet (Lloret de Mar, Girona) —lloc de guaita ocupat per destacaments militars, en opinió dels excavadors (PONS & LLORENS: 1990, p. 290)— i Puntal dels Llops (Olcou, València) —suposada talaia (BERNABEU *ET ALII*: 1986, p. 321-338; BONET & MATA: 1991, p. 28; 2002)—. En realitat sembla que foren petits llogarrets fortificats.

El principal motiu de tal absència seria que aquestes construccions no tenguin raó de ser en el marc d'un poblament fragmentat, dispers, on els pobles i llogarrets tancats ells mateixos (*oppida*), per la seva posició sovint dominant i la seva implantació al llarg de les vies de comunicació, realitzarien la tasca normalment duta a terme als fortins i a les torres de guaita en les societats que coneixien una major especialització d'estructures d'hàbitat i de defensa —com l'estat romà²⁰. Estudis recents sobre el poblament ibèric han observat les seves pautes organitzatives, especialment aquelles relatives als assentaments en altura, que poden interrelacionar-se visualment, separats com estaven per distàncies curtes²¹.

No és el propòsit del present treball aprofundir en l'origen d'aquestes escasses construccions en el món ibèric. Tanmateix, no podem passar totalment per alt aquesta qüestió, ja que ens pot aclarir, més endavant, algunes qüestions cronològiques i de filiació, com l'origen oriental i hel·lenístic de les torres de guaita i del sistema del telègraf òptic. Per això, ens limitarem a esbossar de forma superficial i resumida les principals hipòtesis que existeixen actualment al respecte i les que es presenten com a més probables.

Tenint en compte la poca tradició del món ibèric —tant al nord-est peninsular com a la Bètica, on es troben altres casos similars— en la construcció de torres de guaita i la cronologia força recent de les mateixes —datades en la seva gran majoria a partir del segle III aC—, així com la seva estructura més comuna —la planta quadrangular— i característiques constructives, hom pot deduir ràpidament que es tracta d'un model importat, els millors paral·lels del qual provenen del món hel·lenístic²².

Els trets generals d'aquestes torres de guaita aïllades que es van multiplicar de forma especial a Grècia a partir del s. IV²³ i que es difongueren per les colònies de la Mar Negra²⁴ (Chersonèsia Tàurica, ss. IV-III aC) i Creta²⁵ (s. III aC) són: dimensions mitjanes de 7-8 m de costat (rarament sobrepassen els 10 m), planta quadrangular i tècnica constructiva en alguns casos composta per

20. Com que les evidències d'aquest tipus de construccions són escasses i tardanes, no podem parlar d'un control del territori organitzat, amb un sistema de defensa format per torres de guaita i fortins militars fins l'època romana. A més, sobretot en el cas de les torres aïllades, aquest tipus de construcció, juntament amb les cases fortificades, s'haurien d'inserir dins d'un patró d'assentament on prevalien els hàbitats d'escassa extensió (OLIVER: 2001b; p. 301-308).

21. IBERS: 1991; EBRER: 2002.

22. MORET: 1990 (p. 34-37), 1991a (p. 265-271) i 1991b (p. 50-51).

23. LAWRENCE: 1979, p. 189 ss.

24. WASOWICZ: 1986, p. 79-93.

25. EFFENTERRE: 1949, p. 1045, nº 2 (torre de Stis Pinès).

26. Aquest és el cas, entre d'altres, de la torre de Phychtia a l'Argòlide, datada a finals del s. IV aC (LORD: 1938, p. 481-527).

murs de maçoneria amb una sobreelevació de maons crus o tàpia²⁶. A més de compartir l'aspecte formal, tant les torres gregues del període Hel·lenístic com les iberes del període esmentat presenten similituds pel que fa a la funció: totes elles són sobretot fortificacions rurals consagrades a la vigilància del territori agrícola²⁷.

D'una altra banda, cal descartar la hipòtesi de la influència de les fortificacions púniques en la construcció de torres de guaita iberes, car no disposem cap evidència arqueològica favorable i, a més, les debatudes “*turres* d'Anníbal” que en parlen les fonts clàssiques²⁸ semblen correspondre més aviat a cases, vil·les o poblats fortificats²⁹. Les excavacions dutes a terme en el món fenici i cartaginès han revelat forts i fortins que no mantenen cap similitud amb els recintes quadrangulars del nord-est peninsular i de la Bètica: les plantes de les estructures nord-africanes són, per contra, irregulars i complexes, no estandarditzades i sovint asimètriques³⁰, mentre que els fortins púnics de Sardenya tenen forma de polígon irregular que calquen en bona part la seva planta dels *nuraghi* sobre els quals es superposen³¹, i les talaies púniques d'Eivissa eren sols obres precàries, poc més que abrics edificats sobre promontoris costaners per a la vigilància marítima³².

Anàlisi de les torres de guaita i fortins romans coneguts

A trets generals, les torres de vigilància que en època romana es van bastir a la zona del *Conventus Tarraconensis* presenten una sèrie trets comuns: planta circular o quadrangular i tècnica constructiva d'*opus quadratum* amb *anathyrosis* (cisellat marginal), o bé d'*opus siliceum* (aparell poligonal), condicionada per la naturalesa de la pedra extreta a peu de l'obra. Així doncs, l'obtenció del material constructiu es realitzava generalment prop de l'indret escollit per a l'erecció de la torre, car no calia condicionar gran pedreres —com en el cas de les muralles urbanes—, pel relativament escàs volum de pedra necessitat. L'extracció de carreus es realitzava sovint mitjançant la perforació de solcs en

27. LERAT & CHAMOUX: 1947-1948, p. 64-77 (torres rurals emplaçades a distància de les vies de comunicació). El mateix XENOFONT (*Revenus*, IV, 43-44, cita comentada per GARLAN: 1974, p. 79), en el s. IV aC, va preconitzar la construcció de xarxes rurals fortificades.

28. TITUS LIVIUS: *Ad Urbe Condita*, XXXIII, 48, 1.

29. MORET: 1990 (p. 5-43) & 2004 (p. 13-29). Cal tenir en compte també una altra possibilitat: que les torres esmentades per Titus Livi —que visqué més de dos segles després als fets descrits— en descriure els fets de la Segona Guerra Púnica, fossin en realitat les que els propis romans anaren bastint a mesura que avançava la conquesta d'*Hispania*, en els primers moments de l'ocupació republicana.

30. MOSCATI: 1972, p. 238-239 (a la regió de Bizerte i a l'*oued* de Seibous); BARRECA & FANTAR: 1983 (Cap Bon a Tunísia).

31. BARRECA: 1978, p. 123-125 i fig. 35-36; TORE: 1982, p. 229-240.

32. TORRES: 1988, p. 293.

la roca –tal i com es pot observar en algun dels blocs de la torre de Falgars³³, per exemple–, aplicant-hi, després, tascons de fusta³⁴.

Aquestes talaies fortificades de caràcter permanent del nord-est d'Hispania responen al tipus general de torre romana d'època tardorepublicana, tant si és exempta –com la que ara ens concerneix– o si forma part d'un recinte emmurallat: solen constituir obres sòlides, amb una potent base de pedra de grans carreus que podia complementar-se amb pisos superiors més lleugers, tot sovint de fusta o tàpia, per incrementar la seva alçada i amb altres estructures addicionals de defensa, com barbacanes o valls (fossats) circumdants³⁵.

Com que el control visual tenia preeminència a l'hora de bastir aquest tipus de torre-talaia, calia un sistema sofisticat de comunicacions lluminoses que facilités l'arribada ràpida de notícies als punts neuràlgics i la conseqüent presa de decisions³⁶. Diverses fonts escrites del món antic aporten alguna referència sobre la funcionalitat d'aquests establiments militars, ressaltant les tasques d'observació i ocasionalment de defensa³⁷: generalment el terme *specula* es refereix més aviat a la funció de guaita, mentre que l'ús del mot *propugnaculum* ens faria pensar en la presència d'una mínima dotació encarregada de la comunicació, dins d'una mena de petit bastió –en algun moment, en territori potencialment hostil–, no pas una caserna, la qual vindria expressada a través de termes com *castellum* o *praesidium*³⁸.

A causa de la seva funció de vigilància, aquestes torres gaudien d'una posició elevada i dominant respecte el territori circumdant, de forma que li permetessin veure altres punts de guaita de l'entorn o, almenys, dominar les vies de comunicació des d'una distància funcional, però prou gran com per representar un avantatge estratègic sobre l'enemic³⁹. La tasca de vigilància i de comunicació visual amb altres establiments similars del domini òptic es realitzaria a través de sistemes de senyals convencionals vehiculats segurament pel fum de dia i pel foc de nit⁴⁰. La comunicació òptica entre establiments enturonats, encara que poc precisa i relativament difícil en el món antic, sempre resultava més eficaç que el desplaçament per terra, sobretot en situacions de conflicte bèl·lic⁴¹.

33. TURA: 1991, p. 117.

34. NOËL: 1965; VARÈNE: 1983; ADAM: 1984, p. 23-109.

35. LUGLI: 1957, p. 83.

36. BALIL: 1977, p. 833-842; NOLLA & CASAS: 1997, p. 146-148.

37. "*Multis locis positas turres Hispania habiet, quibus et speculis et propugnaculis adversus latronis utuntur*" (TITUS LIVIUS: Ad Urbe Condita, XXII, 19).

38. LLINÀS ET ALII: 1999, p. 103.

39. "*...et prope altitudinem late longeque prospiciunt*" (CAESAR: Bellum Hispaniense, VIII, 3).

40. PLINI EL VELL: *Historia Naturalis*, II, 181.

41. BALIL: 1977, p. 833-842; BALLESTÍN & VILADRICH: 2008, p. 287-337.

Tot i que evidentment la construcció d'aquest tipus d'edificacions podia haver complert, en un moment determinat –sobretot arran de la conquesta (ss. III-II aC) i en temps de crisi i inseguretat (s. III dC i següents)–, una funció militar definida, com a punt de vigilància i control, i que per la seva importància estratègica podien ser objecte d'atac per exèrcits organitzats, no cal oblidar la funció de control, tan important com la primera i que cal entendre vinculada a un concepte ampli i general del territori, regional més que local, en el qual no manca el valor dels recursos econòmics i, en definitiva, el control de la seva explotació a través, més que d'una estructura estricta sobre els assentaments, en una vigilància del trànsit i la distribució de l'excedent al llarg dels camins utilitzats tradicionalment i que la romanització convertirà en veritables elements vertebradors del territori⁴².

S'han conservat a l'àmbit del *Conventus Tarraconensis* unes quantes edificacions rurals aïllades d'aquest tipus, difícils de datar amb exactitud, entre les quals cal destacar la Torre del Far o Castell de Falgars (Beuda, Garrotxa), la torrassa del Moro de Llinars del Vallès (Vallès Oriental), la torre-fortí de Castell Lliuró –de Meca o de Llord– a Castelnou d'Ossó (Ossó de Sió, Urgell) i la Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu, La Selva). Podem afegir a aquesta llista també El Farell o Torre Martina (Sant Pol de Mar, Maresme), un far romà de senyals marítim. Per la seva banda, les torres de Castellví de Rosanes (Baix Llobregat) i de les Gunyoles (Avinyonet del Penedès) són més controvertides, per la seva possible funció funerària enlloc de vigilància. Tot seguit analitzarem totes aquestes torres d'època romanorepublicana de planta circular.

En primer lloc, l'anomenada Torre del Far o Castell de Falgars està emplaçada en el terme municipal de Beuda (Garrotxa), en el turó més oriental de la serra Mare de Déu del Mont (982 m), en una situació privilegiada com a talaia sobre l'Empordà, la badia de Roses, la vall del Fluvià, el Pla de l'Estany, així com sobre la zona més oriental dels Pirineus⁴³. L'elecció del lloc s'ha d'interpretar bàsicament en funció de la seva posició estratègica més que no pas del seu entorn immediat i de control més que de domini per les reduïdes dimensions del recinte. L'única activitat econòmica vinculada al seu entorn, a part probablement d'una agricultura poc reeixida, és l'explotació de pedreres d'alabastre situades en els contraforts de la serra⁴⁴.

Arquitectònicament, el Castell de Falgars⁴⁵ està constituït per dues unitats bàsiques: la torre pròpiament dita, cilíndrica, i la plataforma que se li adossa, de

42. PONS: 1994.

43. UBACH: 1882, p. 44; VERDAGUER: 1904, p. 47.

44. NOLLA & CASAS: 1984, p. 214.

45. FALCARS: 1989, p. 2 ss.

planta rectangular i orientada al sud. La torre, de 8'5 m de diàmetre, assoleix en el seu estat de conservació actual una alçada màxima de 4'8 m en el sector meridional, el més monumental del conjunt, mercès a les 10 filades de carreus conservats. Per contra, al sector nord-oriental l'estructura manté només una filada visible, amb una alçada de 0'23 m. La tècnica constructiva es basa en la superposició de filades en sec de carreus —els exteriors, amb encoixinat— de forma rectangular i mides variables, juxtaposats, essent la base sempre de dimensions superiors a l'alçada. Per al bastiment dels murs circulars, s'observa la disposició de dues filades concèntriques de blocs que vesteixen les parets externa i interna del mur; els espais interiors s'ompliren de carreus de menors dimensions, pedres i pedruscall, per tal de dotar de més solidesa l'edifici, que assoleix així l'amplada màxima d'1'9 m. L'espai interior de la torre, de 4'65 m de diàmetre, no presenta restes de paviments ni sistemes de coberta⁴⁶.

Pel que fa a la plataforma, es tracta d'una construcció rectangular (7'9 X 6'8 m) adossada a la torre pel seu sector meridional. Només se'n conserva la planta a la major part del seu perímetre i dues úniques filades de blocs irregulars de grans dimensions en l'angle sud-oest, amb una alçada màxima d'1'05 m. L'interior de l'estructura resta avui ple de pedres, pedruscall i blocs provinents de l'enderroc de la part superior de la torre. A inicis del segle XX encara era visible la graonada d'accés a aquesta plataforma, actualment no conservada⁴⁷.

La manca de dades precises ens impedeix establir, sòlidament una cronologia⁴⁸; l'únic element de datació del qual hom disposa és l'obra arquitectònica o la fàbrica en si mateixa. Si tenim en compte les similituds evidents amb el sector meridional de la muralla de la neàpolis emporitana (situat entre els anys 150 i 125 aC⁴⁹) i amb la Torrassa del Moro de Llinars del Vallès⁵⁰ (situada al voltant de la meitat del segle II aC), podríem adscriure provisionalment aquesta construcció de Beuda (Garrotxa) a mitjans del s. II aC. Pel que fa a la seva funció, es constata que no existeix cap relació directa, o almenys propera, entre la torre de Falgars i algun grup humà nombrós, perillós o agressiu. Cal tenir en compte que, Cató ara i els pretors que governaran aquesta província els anys següents, només hauran de combatre, i molt poc, algunes tribus de l'interior que no participaren directament de la desfeta sagnant i exemplar de la batalla d'Empúries que pacificà per sempre aquest territori⁵¹.

46. TURA: 1991, p. 112-118.

47. VAYREDA: 1931, p. 17.

48. PERA: 2008, p. 25-26.

49. SANMARTÍ & NOLLA: 1986, p. 81-110.

50. ALMAGRO & SERRA & COLOMINAS: 1945.

51. KNAPP: 1980, p. 21-56; NOLLA: 1984, p. 150-157.

Sembla ser que la seva funció principal estava vinculada a les tasques de control regional, de vigilància de l'explotació del territori i de les seves vies de comunicació. No és gratuït observar, doncs, la posició preeminent de la torre de Falgars en relació al tram inicial de la via de Capsacosta –sobretot de la branca nord de *Iuncaria a Crespià*–, i la seva importància en relació a les zones minaires del Pre-Pirineu i Pirineu i, sobretot, la confluència d'aquest camí amb la Via Augusta així com amb el camí d'Empúries i amb els passos d'entrada a la península Ibèrica a través de les zones més orientals dels Pirineus⁵².

En segon lloc, la Torrassa del Moro⁵³, sobre l'antiga Via d'Hèracles, està situada en el terme municipal de Llinars del Vallès⁵⁴ (Vallès Oriental), en un enclavament densament poblat i voltada d'importants nuclis ibèrics –Cèllecs, Castellruf, Burriac, Turó del Vent–, a diferència de la torre de Falgars, abans analitzada. Es troba situada al turó de can Bordoi a 403 m d'alçada, entre els camins del Coll i de can Bordoi, en el punt més alt de la carena i dominant visualment les comarques del Vallès Oriental i el Maresme⁵⁵.

En funció de la planta i la tècnica constructiva de la fortificació existeixen semblances evidents amb la torre de Falgars: l'anomenada torrassa del Moro és una simple torre cilíndrica de vuit metres de diàmetre en la base, lleugerament atalussada, amb parets formades per gruixuts carreus de pedra granítica perfectament treballats. En total es conserven 9 filades horitzontals de carreus rectangulars i regulars –d'entre 44 i 45 cm d'alçada cadascuna–, molts d'ells encoixinats, disposats a sobre d'una banquetta de pedra irregular que s'encaixa en el substrat natural granític (sauló) uns 50 cm. Molts carreus presenten a la meitat superior l'encaix utilitzat per la grapa que permetia aixecar-los en el moment de la construcció; també s'observen tres encaixos que travessen la totalitat del mur fins l'interior.

Encara que actualment la torre assoleixi els 8'3 m, l'alçada de la part romana arriba a 4'36 m, essent la part superior de l'edifici una sobrelevació posterior, d'època medieval, feta amb pedres irregulars de mida mitjana amb lligam de morter de calç. En total el gruix dels murs és de 2 m. La circumferència de la base té 29'7 m, la qual cosa ens dona un diàmetre exterior de 9'34 m i un diàmetre interior de 5'5 m⁵⁶. El nivell de circulació de l'espai interior sembla ser

52. PADRÓ: 1982, p. 61-87; TURA: 1991, p. 119; CASTELLVÍ *ET ALII*: 1997.

53. PUIG *ET ALII*: 1909, p. 161 i figs. 147-148; SERRA: 1967, p. 29-30; OLESTI: 1995, p. 488.

54. COMARQUES: 1982-1985, vol. 6

55. Les seves coordenades geogràfiques són: 41° 37' 06" de latitud Nord i 2° 23' 09" de longitud Est.

56. GALLARDO: 1938, p. 91; SÁNCHEZ: 2008, p. 125-137.

el mateix que a l'exterior. La torre presenta una obertura irregular al costat sud que fou tapiada en la darrera restauració del 1906; a l'est hi ha un altra obertura, convertida en porta d'accés aquell mateix any⁵⁷.

A més, es conserven també fragments d'un mur que dificultava l'apropament a la seva base, que s'han interpretat com les restes del perímetre de la casa que es va adossar a l'exterior de la torre en època baixmedieval⁵⁸. Pel que fa a la datació de la Torrassa del Moro, una excavació recent al seu interior ha revelat que l'ocupació més antiga és d'època romanorepublicana⁵⁹; a partir de l'estudi de la seva tècnica arquitectònica i per comparació amb d'altres casos similars s'ha proposat que la seva construcció es situaria al voltant de la meitat del segle II aC⁶⁰.

Una tercera torre circular de característiques similars a les anteriors, però en una comarca geogràficament molt distanciada, és l'anomenat Castell Lliuró, a Castelnou de Meca o de Llord⁶¹, entre Agramunt i Ossó de Sió (Urgell), prop de l'antiga ciutat romana de Iesso (Guissona). Conegut també com Castell de Meca o Castell de Llord, aquest fortí d'època romana devia tenir per finalitat la vigilància de les poblacions ibèriques —els indòmits ilergetes— de la conca del Sió, afluent del Segre, a les terres marginals de la Segarra⁶², al mateix temps que controlaria la ruta que unia *Ilerda* (Lleida) amb *Iesso*, seguint el curs del riu Sió⁶³.

La construcció militar romana que apareix avui en dia integrada dins de les restes del castell medieval, consisteix en una torre de planta circular de 8'3 m de diàmetre, amb murs de 2'6-2'9 m de gruix —correspon al “donjon” o torre principal de l'Edat Mitja—; la cambra interior, també circular i de reduïdes dimensions, mesura 2'5 m de diàmetre. Al seu entorn, i separada d'ella per una distància d'uns 8 m, hi ha una forta muralla de 2'6 m de gruix, que dibuixa un semicercle irregular amb un perímetre de 30 m; la part posterior, a la qual estava adossada o molt pròxima a la torre central, i que sembla era recta, formant la corda del semicercle, està molt destruïda.

Pel que fa a la tècnica constructiva, la torre està revestida interiorment i exterior amb carreus petits. La muralla externa, per contra, és de grans carreus ben tallats i encoixinats (*opus quadratum*), col·locats en sec, i era la que s'encarava al lloc més fàcilment accessible i que, per tant, calia defensar millor. Es conserven

57. Les dues obertures de la torre s'observen en el dibuix de PELLICER (1887, p. 220).

58. SERRA: 1928, p. 67; ALMAGRO & SERRA & COLOMINAS: 1945.

59. SÁNCHEZ: 2008, p. 130.

60. TURA: 1991, p. 119.

61. És possible que el nom de Castelnou atribuït al castell medieval faci precisament al·lusió, per antítesi, a la construcció militar romana que seria el “castell vell”.

62. COMARQUES: 1982-1985, vol. 9.

63. PERA: 1993, p. 873.

9 filades en uns 5 m d'alçada total⁶⁴. Aquestes parts lítiques, més sòlides, tal vegada estigueren sobrelevades amb obra de tàpia, més feble, tan comunament usada en la construcció de la comarca, però no és possible assegurar-ho, ja que les restes que en queden a la torre central poden ésser de data més moderna. La petita guarnició podia ocupar departaments avui desapareguts, situats a l'ample espai entre les dues fortificacions principals, i la torre cilíndrica devia ésser a la vegada un lloc de guaita, magatzem i darrer refugi⁶⁵.

També es coneix la Torre de la Mora o del Far⁶⁶ (Sant Feliu de Buixalleu, La Selva), situada a la serralada del Montseny⁶⁷, en una posició de control sobre l'accés a la vall d'Arbúcies, dalt el turó de 349 m que clou el curs de la riera i que es projecta també sobre el corredor de la Tordera vers el Vallès⁶⁸. Aquesta torre, doncs, està estratègicament situada en una cruïlla de camins, molt a prop del corredor Montseny-Montnegre per on hi passava la *Via Augusta* i de l'entrada a la Vall del Congost, zona de pas cap a la plana ausetana, en una posició elevada amb perfecte domini visual sobre una gran part de la plana selvatana i la línia costanera, a l'alçada de Blanes (la *Blanda* d'època romana), així com de les planes interiors com la Vall d'Arbúcies i els plans de Gaserans i Breda⁶⁹.

Les excavacions arqueològiques dels anys 1998 i 1999 van descobrir, dins les restes de la fortificació altmedieval, la base d'una torre antiga, bastida amb grans blocs de granit ben tallat que presenten encoixinat exterior. Els carreus que conformen el parament d'*opus quadratum* arriben a mesurar 80-90 cm de longitud per 40 cm d'amplada; aquests estan units amb morter a la cara interior de la torre, formada de pedres de mida inferior (20-30 cm). L'alçada màxima conservada en el sector excavat és d'1'2 m, corresponents a 3 fileres de blocs. La torre té un diàmetre exterior de 9'5 m, mentre que per dins fa 5'7 m, resultant, doncs, un espessor màxim del mur d'aproximadament 2 m. El basament exterior és el que pertany a la torre d'època romana. Aquesta estructura militar, de caràcter defensiu i de vigilància, fou reaprofitada entre els segles VIII i IX, per la seva posició fronterera entre el domini àrab i el carolingi, moment en que es data la seva destrucció⁷⁰.

També podem incloure en aquest grup de talaies circulars el Farell o Torre Martina se Sant Pol de Mar (Maresme⁷¹), encara que tipològicament tenia

64. PERA: 2008, p. 26-27.

65. PUIG: 1934, p. 69-74; SERRA: 1967, p. 30-32.

66. FONT *ET ALII*: 1999 (p. 409-417) i 2000 (p. 195-198).

67. ARXÉ: 1990, p. 147-169.

68. COMARQUES: 1982-1985, vol. 11.

69. RUEDA & TURA: 2002, p. 95-117.

70. RUEDA: 1999; TURA & MATEU: 2008, p. 139-154.

71. COMARQUES: 1982-1985, vol. 6.

un diàmetre inferior als casos descrits i possiblement funcionava com a far de senyals relacionat amb el comerç marítim romà, encara que també podria haver vigilat la via litoral de comunicació terrestre al nord de l'antiga ciutat d'*Iluro*⁷² (Mataró). Es troba a la mateixa línia de costa, a 2 km d'un altre far romà –el Moré, de planta rectangular, que descriurem més endavant– situat en el mateix municipi. El Farell és una petita torre circular de 2'5 m diàmetre i parets de 60 cm de gruix, que es conserva en uns 2 m d'altura. Tot i que ha estat modificada per adaptar-la com a barraca de vinya, l'obra original feta amb calç i pedra irregular de granit (*opus incertum*) sembla de clara factura romana⁷³.

La torre s'alça a sobre de les restes d'un extens establiment, també romà, on s'hi ha documentat la producció i envasat de vi, al costat de les ruïnes d'una masia fortificada d'època moderna que conserva intacta una imponent torre quadrada (Torre Marina), la qual podria haver tingut un origen defensiu enfront l'escomesa de la pirateria berberesca i turca del s. XVI⁷⁴. Abans de ser excavat el proper far del Moré, s'havia interpretat erròniament la petita torre del Farell com un monument funerari romà⁷⁵; tanmateix, les similituds entre ambdues estructures han fet considerar-les com a fars de senyals.

Hem deixat pel final dos casos controvertits, identificats sovint com a torres de vigilància i que, probablement, s'haurien de considerar més aviat monuments funeraris romans, reutilitzats durant l'Edat Mitjana com a talaies o torres mestres de castells feudals. Es tracta de les torres de Castellví de Rosanes (Baix Llobregat) i de les Gunyoles⁷⁶ (Avinyonet del Penedès, Alt Penedès⁷⁷). Tot i ser construccions cilíndriques –d'uns 10 m i escaig de diàmetre– i revestides exteriorment amb carreus (*opus quadratum*), ambdues mostren una característica estructural que les fa diferents a les torres fins ara descrites; consisteix en un nucli massís interior de formigó (*opus caementicium*), que arriba fins a mitja alçada, mentre que totes les torres anteriors són buides per dins. A nivell tipològic en aquests dos casos també es disposa d'altres paral·lels bibliogràfics, aparentment ben documentats, que sostenen la seva romanitat i funcionalitat inicial com a mausoleus funeraris⁷⁸. Tanmateix, caldrà esperar a les necessàries excavacions arqueològiques per posar llum als interrogants oberts.

72. RIBAS: 1960; CLARIANA *ET ALII*: 1997; CELA & REVILLA: 1999; OLESTI: 1993 (p. 8-15) & 2000 (p. 55-86).

73. PERA: 2008, p. 28-29.

74. DANES: 1930, p. 239.

75. PERA & SOLER: 1982-1983, p. 259-281.

76. BALIL 1976, p. 389-399.

77. COMARQUES: 1982-1985, vol. 5; RIUS: 1987.

78. PERA: 2008, p. 31-32.

La torre de Castellví de Rosanes⁷⁹ (Baix Llobregat), la més ben estudiada de les dues, es conserva actualment al punt més alt del castell del mateix nom, dit avui en dia de Sant Jaume, al cim (363 m) d'un mena d'esperó de la serra de l'Aragall, que forma part del massís de Garraf-Ordal. Aquesta torre romana fou el nucli a l'entorn del qual en època medieval es bastí el castell que tancava l'accés més important a la ciutat de Barcelona per la banda de ponent⁸⁰. L'indret és d'una importància estratègica excepcional, puix que domina l'antiga *Via Augusta* romana que, procedent del Vallès per Arraona, travessava el Llobregat pel pont romà de Martorell (probablement *Ad Fines*). A més, la torre de Castellví de Rosanes domina la vall propera del Llobregat –el camí de Barcelona–, de manera que controla per ambdós costats, és a dir, per la vall de l'Anoia i per la del Llobregat, l'accés obligat del pas del congost de Martorell⁸¹.

De la torre romana se'n conserva només la part inferior, massissa, en una alçada que oscil·la entre 3'5 i 4'5 m al sector de perímetre. Pels blocs caiguts arran de la voladura executada a l'acabament de la Guerra de Successió⁸² (1714), es pot deduir que l'alçada originària devia ser aproximadament el doble de la conservada (és a dir, uns 8-10 m), això corresponent a la part d'obra massissa. El diàmetre és de 10'2 m, i lleugerament major, 10'7 m. a la base, amb sòcol graonat de tres filades de blocs, desplaçat cap a fora. La torre descansa directament sobre la roca, sense fonaments enterrats, adaptant-se a les irregularitats de la seva superfície.

La cara exterior està revestida per un *opus quadratum*, bell aparell de carreus conservat fins a una alçada màxima d'unes 12-13 filades als sectors més seners. Per contra, el nucli interior de l'obra, una mena de reompliment compacte d'*opus emplecton* o *opus caementicium* –formigó molt dur compost de morter de calç i pedruscall–, ha sobreviscut fins a una alçada una mica superior. El revestiment exterior de carreus és tan ben travat amb l'*opus caementicium* interior que forma un tot inseparable. Aquests blocs de pedra rectangulars estan disposats en filades regulars segons l'alçada. Generalment, i excepte a la base, els més grossos són a la part inferior; són llisos i fan 45 cm d'alçada per uns 70-80 de llargada.

79. Etimològicament, Castellví és una forma romànica arcaica que significa “castell vell” i deriva del llatí vulgar *castellu vechu*, que al seu torn, prové del llatí clàssic *castellum vetulum* (MOLL: 1952, p. 69; MORAN: 1982, p. 40). El topònim de Castellví de Rosanes és citat als documents escrits més antics d'aquesta banda del Llobregat (frontera entre francs i sarraïns durant el s. IX), dels primers decennis del s. X, corresponents segurament a la primera o, millor, a la segona generació de repobladors medievals (GARI: 1985; CABAÑERO: 1996, p. 232-235). Si aleshores la fortificació era vella és que existia abans, d'època romana, amb tota versemblança.

80. CLOPAS: 1951, p. 103-106.

81. PALLÍ: 1985.

82. BOLÓS & PAGÈS: 1986, p. 113-151.

Després d'unes sis filades de carreus –col·locades sobre les tres de sòcol–, n'hi ha tres d'encoixinats, una mica més petits: 30-40 cm d'alçada per 45-65 de llargada. A sobre, tornen a aparèixer carreus llisos, però igualment de mida reduïda⁸³.

Pel que fa a la seva datació, s'ha proposat una cronologia d'entorn del s. I dC, basant-se en un paral·lel constructiu i en la posició geoestratègica i relació de la torre amb la *Via Augusta* pel seu pas pel riu Llobregat. Com hem dit, una edificació semblant a Castellví de Rosanes és la Torre de Gunyoles, identificada com a monument sepulcral i datada entre mitjan s. I dC i el principat d'Adrià⁸⁴. Alguns autors han vist una vinculació evident de la torre de Castellví de Rosanes amb la via romana que suposadament vigilava i, per tant, la seva construcció no pot ser anterior a la mateixa. A més, l'han relacionat amb el pont romà de Martorell, proper, sobre el Llobregat, erigit en funció d'aquesta via i datat amb molta exactitud els anys 10-8 aC⁸⁵. Tanmateix, no podem oblidar que els romans solien construir els seus monuments funeraris a la vora de vies de comunicació –com és el cas de l'anomenada Torre dels Escipions⁸⁶ sobre la mateixa via Heràclia-Augusta, poc abans d'arribar a *Tarraco* (Tarragona)–, de forma que la relació entre la torre de Castellví de Rosanes i l'esmentada carretera romana no implica necessàriament que fos una construcció de caire militar o de vigilància.

Fins ara hem vist els principals i més clars exemples de torres de guaita romanes de planta circular. Una altra tipologia prou estesa pel territori era la de torre quadrangular, estructura similar a les anteriors –sobretot funcionalment–, que pot aparèixer com una torrassa totalment aïllada o, en menor freqüència, formant un petit fortí. Entre els exemples més ben conservats d'aquest tipus de fortificacions rurals de caràcter militar, coneixem el fortí de Tentellatge (Navès, Solsonès), la torre de Puig d'Alia a Amer (La Selva), la torre del Morè de Sant Pol de Mar (Maresme), la torre del Turó d'Onofre Aranau o de Mata⁸⁷ (Mataró), la Torre dels Moros de Seròs (Baix Segre), i de la Ràpita (Urgell). Com hem fet abans, a continuació analitzarem també els casos més significatius.

En primer lloc, el fortí romà de Tentellatge (Navès, Solsonès), monument poc investigat, conegut amb el nom popular de Castell del Vilar⁸⁸, es troba situat al límit de la zona oberta, relativament plana, del Solsonès amb la zona de la gran muntanya pre-pirinenca. Des del fortí, bastit dalt del turó davant del que hi ha l'església del poble, a l'altra banda de l'actual carretera que uneix

83. PAGÈS: 1988, p. 163-168.

84. BALIL: 1976, p. 389-399; SANMARTÍ: 1984, p. 134-137.

85. FABRE & MAYER & RODÀ: 1981; MAYER & RODÀ: 1984, p. 15 i n. 16.

86. ROVIRA: 1993.

87. CLARIANA: 1989, p. 16-17.

88. AUGUST: 1928, p. 206-208.

Solsona amb Berga, es veuen els grans contraforts de la Serra de Busa⁸⁹. El fortí domina així una via natural, l'enllaç fàcil, transversal, situat més al nord, abans de la barrera de la muntanya, la qual forma part d'un eix de comunicacions que partint de l'Empordà passa per Besalú, Olot, Ripoll, Berga i Solsona per anar a enllaçar amb la vall del Segre, a l'oest. Per altra banda, de Tentellatge parteix una ruta secundària però eficaç, cap al nord, a través de la serralada⁹⁰. El fortí té doncs una clara significació com a guàrdia d'un punt clau d'enllaç de comunicacions, i com una defensa en front dels perills que podien venir dels pobles de la muntanya, menys romanitzats que els del litoral⁹¹. Aquest caràcter pot explicar, també, que fos abandonat aviat, ja que, una vegada assegurada la pau romana, devia perdre la funció que l'havia fet erigir.

La fortificació es presenta com dos cossos d'edifici, la connexió dels quals no és clara. Un d'ells té de planta rectangular (8'35 X 12'3 m) i es presenta en forma de torre; són visibles els seus dos murs llargs i un del cantó estret. L'estructura supera els 4 m d'altura i els seus paraments foren construïts amb grans carreus travats per pedra més petita, generalment plana. A 5'6 m de distància s'hi alça un segon cos, que parteix no de la mateixa línia, sinó de més endins. Aquesta part no es conserva tan bé com l'anterior, car fou aprofitada per basar-hi una masia damunt. El mur clarament antic forma un angle: la paret més pròxima a la primera torre té 6 m de llarg i l'altra pels volts de 13 m. El parament és de carreus més petits que el de l'altra torre, però més ben treballats, més regulars, i sense traves de pedra petita, i a la part inferior de l'angle hi ha grans blocs, també tallats amb regularitat –alguns ultrapassen el metre de llarg–⁹².

L'escassetat de ceràmica trobada suggereix que no es tracta d'un lloc d'habitació; aquesta observació, unida a l'aspecte de la construcció, així com al lloc on és situada, permet la hipòtesi que som davant d'un edifici que tingué funció militar. Per això ha estat definida com a fortí, donades les dimensions no gaire grans i la imprecisió de la planta que no permet atribuir-li cap nom més concret dins els diversos tipus de fortificació romana. La cronologia de les monedes i la ceràmica recollida estan d'acord amb la datació aproximativa de la tècnica dels paraments: els objectes materials ens remunten a les primeres fases romanes (s. II-I aC), mentre que el tipus de murs –amb carreus grans i força ben escairats, sense cap mena de formigó ni calç–, sembla correspondre a les construccions d'època romana republicana. Aquest fortí, doncs, hauria estat edificat durant el temps de la conquesta i submissió de les tribus indígenes d'aquesta

89. COMARQUES: 1982-1985, vol. 2.

90. CASAS: 1982, p. 39-60; PADRÓ: 1982, p. 61-87.

91. NIETO & NOLLA: 1976, p. 235-244; NOLLA & SANMARTÍ: 1982, p. 13-27.

92. TARRADELL *ET ALII*: 1982, p. 363-364; PERA: 2008, p. 24-25.

zona⁹³, sent probablement abandonat en època imperial —en consolidar-se la presència romana— i transformat durant l'Edat Mitja en una masia⁹⁴.

En segon lloc, la torrassa de Puig d'Alia a Amer (La Selva⁹⁵), més ben estudiada⁹⁶ que el fortí de Tenetellatge, està situada sobre l'elevació de roca calcària anomenada Puig de l'Alia, de Galí o de Li (498 m), en un punt on la carena encinglerada que separa les valls del Brugent (a l'oest) i del Llémena (a l'est) s'interromp bruscament per deixar pas al curs del Ter, a migdia. El turó constitueix un punt elevat sobresortint que té un domini visual magnífic sobre les valls circumdants i els seus passos naturals. La causa de la ubicació de la torre romana a l'extrem nord de la petita carena que corona el pic septentrional del puig, rau en el fet que el pendent natural del turó en aquesta zona feia més defensible la torre i, alhora, li permetia un millor domini visual sobre la contrada que s'estén al nord, la vall de Llémena, que és el sector de visió més difícil a causa de la presència del puig d'Elena (556 m). Pel que fa al pic sud del Puig d'Alia, la seva menor alçada respecte al septentrional, sumada a la de la mateixa torre, no obstaculitzava seriosament el control visual de les terres meridionals (zona del Pasteral), tot i que no és impensable l'existència d'un punt de guaita subsidiari en aquest pic —abocat a la plana—, que hauria desaparegut del tot, ja que a l'indret ara s'hi aprecia tan sols la mateixa roca pelada⁹⁷.

La construcció, exempta, és de planta rectangular, amb els quatre angles formant un escaire perfecte de 90 graus. Els costats llargs (nord i sud) amiden 9'7 m i els curts (est i oest) 7'75 m. L'amplada dels murs perimetrals, allà on s'aprecia, volta els 1'4 m i, actualment, no s'hi pot veure cap subdivisió interior. La tècnica constructiva de la torre és feta a base de grans blocs de pedra calcària local, rectangulars i ben escairats, de mida diversa, units en sec i formant filades regulars. Molts d'aquests carreus superen el metre de longitud i els 60 cm d'alçada, per la qual cosa la torre ha estat titllada generalment d'obra "ciclòpia" —malgrat que en realitat no té cap mur d'*opus siliceum*, sinó que tots ells són d'*opus quadratum*—. L'alçada màxima conservada supera els 3 m (sis filades), a prop de la cantonada sud-oriental, però el perímetre de la torre es pot resseguir en la seva totalitat, encara que a una part dels paraments oest i nord s'apreciï tan sols una única filada de pedres⁹⁸.

93. TARRADELL: 1978, p. 245-250.

94. GARRIDO: 1998, p. 271-273.

95. MARQUÈS: 1971, p. 5-74; SELVA: 1990; LLINÀS & MERINO: 1991, p. 17-34.

96. OLIVA: 1965 (p. 89-109) i 1969 (p. 259); OLIVA & RIURÓ: 1968, p. 70.

97. COMARQUES: 1982-1985, vol. 3; TINEU & ROUSAUD: 1984.

98. LLINÀS ET ALII: 1999, p. 97-108.

Com que no s'ha realitzat cap intervenció arqueològica a la torre i als seus voltants, no s'han obtingut d'estratigrafies fiables que permetin descartar l'existència d'un poblat ibèric⁹⁹ en el puig ni establir la datació definitiva de la torre. Tanmateix, el material arqueològic de què hom disposa es pot ubicar d'una manera clara únicament dins d'una forquilla cronològica que s'estén des del s. II aC fins al s. I dC, en època tardorepublicana i inicis de l'imperial¹⁰⁰. D'una altra banda, l'escaire perfecte dels murs i la tècnica constructiva a base de carreus rectangulars de grans dimensions formant fileres apunten una clara factura romana, que ve reforçada per diversos paral·lels tipològics –com la torre del Castell de Falgars o la Torrassa dels Moros– i tècnics, ben pròxims en l'espai i en el temps, com la muralla fundacional de *Gerunda* (Girona) –amb la seva Torre Gironella al vèrtex de llevant, datada dins de la primera meitat del s. I aC (vers el 80-70 aC)¹⁰¹–, o la muralla meridional de la Neàpolis emporitana –que féu servir poderoses torres quadrangulars per protegir la porta d'accés al recinte urbà i els angles, datada vers el 150 aC¹⁰²–.

En tercer lloc, es coneix l'existència de la torre del Morè en el terme Sant Pol de Mar (el Maresme¹⁰³), una construcció de planta rectangular de 9 X 12 m, feta amb materials molt més rústecs que els de la propera Torrassa de Llinars –dins la mateixa comarca–, que es troba en el centre de la més elevada de tres plataformes escalonades o terrasses seguint el pendent del terreny. El jaciment es troba a uns 500 m de la línia de costa que, tot i ser molt escarpada, disposa en aquest punt d'un petit fondejador, just davant la via natural de comunicació que és la riera del Moré. La datació romana de la torre està ben testificada pels abundants fragments de ceràmica recuperats, sobretot àmfores¹⁰⁴.

Inicialment s'havia interpretat com a part integrant d'un petit *castrum* o fortí¹⁰⁵,

99. Malgrat les poques evidències del suposat poblat ibèric emmurallat, molts autors en continuen parlant en diverses obres (PICAZO 1971, p. 22-24; VILA: 1982a, p. 27-32; 1982b, p. 231-238; PUJOL: 1989, p. 120-125; SELVA: 1990, p. 11).

100. Tot i que provenen d'antigues recollides superficials descontextualitzades, les restes ceràmiques romanes recuperades, conjuntament amb el material indígena, resulten perfectament situables en el període esmentat (NOLLA & CASAS: 1984, p. 203; LLINÀS & MERINO: 1991, p. 18-19 i 27). A més, en un indret indeterminat proper al Puig d'Alia es va trobar l'anomenat "tresoret de la Barroca", format per dracmes emporitanes i denaris romans, i que fou enterrat pels volts de l'any 105 aC (ALMAGRO & OLIVA: 1960, p. 146-147).

101. SERRA: 1927-1931, p. 69-84; NOLLA *ET ALII*: 1989, p. 111-130.

102. SANMARTÍ & NOLLA: 1986a, p. 81-110.

103. COMARQUES: 1982-1985, vol. 6.

104. PUIG: 1934, p. 69-74; GARCÍA: 1954, p. 392, fig. 264; SERRA: 1967, p. 30; PERA & SOLER: 1982-1983, p. 259-281.

105. SERRA: 1928, p. 238-242; PUIG: 1934, p. 70-71; BALIL: 1977, p. 833; BARRASSETAS & JÁRREGA: 1995, p. 205-207.

que estaria destinada a la vigilància de la via de la costa, al nord de l'antiga ciutat d'*Iluro*¹⁰⁶ (Mataró). Tanmateix, sondeigs i prospeccions recents han revelat que la naturalesa del jaciment no era de caràcter militar, sinó que es tractava d'un centre industrial dedicat a l'elaboració i envasat del vi laietà, amb una cronologia de s'estén des de finals de segle I aC al s. II dC, però amb ocupacions esporàdiques fins al s. VI, ja en època tardoantiga¹⁰⁷. En aquest marc la torre va passar a ser considerada un far de senyals, segurament emprat per tal d'avisar als vaixells quan s'havien de fer operacions d'estiba d'àmfores¹⁰⁸. La torre del Morè manté moltes similituds amb una altra talaia litoral veïna, El Farell o Torre Martina –de planta circular, situada a 2 km de distància, en el mateix terme municipal de Sant Pol de Mar–, tant pel que fa a la ubicació com al tipus de producció dels seus respectius jaciments.

Finalment, alguns autors han inclòs en la categoria de talaies romanes amb funcions de vigilància altres torres de filiació més dubtosa, menys conegudes i mal estudiades, com la del Turó d'Onofre Aranau o de Mata¹⁰⁹ (Mataró, a la mateixa comarca del Maresme), la Torre dels Moros de Seròs¹¹⁰ (Baix Segre), i la torre de la Ràpita (Urgell), prop de Balaguer, totes elles de planta quadrangular, les dues darreres situades en terrenys més plans que les anteriors, però de totes maneres en llocs relativament elevats. En llur construcció s'usaren grans carreus tallats rústegament. No sabem si tenien edificacions complementàries¹¹¹. Davant la manca d'excavacions arqueològiques i de cronologies concloents, cal prendre amb reserves la seva autoria romana i no descartar del tot la possibilitat d'un origen medieval.

I per acabar, malgrat que l'escassetat de restes no ens permet distingir si la planta de les estructures eren quadrangulars o circulars, s'han trobat dins de l'àmbit territorial controlat per la torre tardorepublicana de Puig d'Alia (La Selva) evidències de dos possibles torres de guaita o talaies fortificades romanes: la primera, coneguda en el món arqueològic amb el nom inexacte de Colldegria, està situada a la muntanya de Canet i presenta una cronologia idèntica a la de Puig d'Alia. Excavada molt parcialment, s'havia considerat durant força temps com un hàbitat indígena a manca de més informació¹¹². Tanmateix, la presència

106. RIBAS: 1960; CLARIANA *ET ALII*: 1997; CELA & REVILLA: 1999; OLESTI: 1993 (p. 8-15) & 2000 (p. 55-86).

107. MORE: 1997.

108. PERA: 2008, p. 27-28.

109. CLARIANA: 1989, p. 16-17.

110. PUIG: 1934, p. 69-79; BELLIDO: 1954, p. 393, fig. 265.

111. SERRA: 1967, p. 32-33.

112. NOLLA & CASAS: 1984, p. 218.

en aquest jaciment d'estructures de pedra i morter i de materials arqueològics que s'estenen des del s. II aC fins al s. I dC, conjuntament amb el que sabem ara del que hi ha al Puig d'Alia, podrien fer repensar —amb les lògiques reserves derivades de l'escassetat d'informació—, la seva interpretació tradicional i considerar-les més un fruit de l'interès dominador romà de la zona que no pas exclusivament de la continuïtat d'un poblament indígena¹¹³.

Pel que fa a la segona possible torre, l'existència d'un important castell medieval i del nucli urbà actual al turó d'Anglès han fet desaparèixer quasi del tot les restes més antigues, però troballes disperses indiquen que fou ocupat en època romana¹¹⁴. Així doncs, aquesta interpretació militar adquiriria sentit, considerant ambdues restes com a elements d'un mateix conjunt defensiu, juntament amb la torre de Puig d'Alia. El domini efectiu de la conca del Ter en aquest punt es va resoldre ubicant sengles controls als dos turons afrontats i situats estratègicament a banda i banda de la vall: la muntanya de Canet, sobre el Pasteral, i el Puig d'Alia, als quals cal sumar, al sud-est, vigilant els accessos meridionals, el turó d'Anglès¹¹⁵.

A més de totes aquestes construccions militars de guaita de mida reduïda, tenim notícies sobre altres edificacions similars, poc conegudes i de difícil datació, que es troben escampades per tot el territori nord-oriental del Principat de Catalunya: ens referim a la Torre del Cruscat (Olot, La Garrotxa), Torre de Sant Miquel (Val de Bianya, la Garrotxa), Torre de Ginestar (Sant Miquel de Campmajor, Gironès), Vilademuls (Gironès), Torre del Corn (Sant Feliu de Guíxols, Baix Empordà), Corral d'en Pi (L'Escala, Alt Empordà) i Àger (La Noguera)¹¹⁶. En la seva majoria no sempre resulta del tot evident la paternitat romana de les construccions, puix que foren objecte de reformes, especialment a l'Edat Mitjana, que n'emascaren en gran manera l'aparença antiga; emperò, en espera d'estudis futurs més detallats, cal tenir en compte la possibilitat d'un origen tardorepublicà d'aquestes talaies (segles II i I aC).

Respecte a l'atribució cronològica, cal tenir en compte les dificultats d'establir una datació precisa per a l'erecció de moltes de les torres fins ara descrites, sobretot per la manca d'estratigrafies clares i per l'escassetat d'excavacions sistemàtiques. No obstant això, diversos indicis suggereixen que moltes d'aquestes construccions militars datarien del període posterior a la conquesta republicana, en relació tant a l'afermament del domini romà com a l'organització dels territoris ocupats i a la posada en marxa de la seva explotació.

113. LLINÀS *ET ALII*: 1999, p. 102-103.

114. LLINÀS & MERINO: 1991, p. 19.

115. SELVA: 1990.

116. DAURA & SÁNCHEZ: 1993, p. 221-222.

Històricament, en el darrer quart del s. II aC va tenir lloc a Catalunya la construcció d'una sòlida xarxa de carreteres, base del sistema viari romà, les quals devien aprofitar rutes preexistents, com la Via Heraclea, que en fou l'eix vertebrador¹¹⁷. En quasi tots els mil·liaris recuperats, d'època republicana, hi figura el nom del magistrat constructor de la via, el procònsol Quintus Fabius Labeo o el procònsol Manius Sergius, el govern dels quals a Hispania ha estat situat entre els anys 124 i 110 aC¹¹⁸.

Sens dubte, en el moment de la seva planificació, una de les principals funcions d'aquesta xarxa viària fou la militar. Cal tenir present, a més, que fou precisament en aquest període quan es van erigir altres importants fortificacions militars, vinculades amb el control del territori, com és el cas del *castrum* d'Olèrdola (Alt Penedès), les muralles del qual s'han datat cap al 135-100 aC¹¹⁹, o del *castellum* de Can Tacó (Turó d'en Roïna, Montornès del Vallès), fundat a mitjans del s. II aC¹²⁰.

No resultaria gens estrany, doncs, que fos aleshores quan s'implantés una xarxa de torres de guaita i petits fortins rurals, estratègicament emplaçats en punts neuràlgics del país, al llarg de les principals vies de comunicació, en indrets visualment elevats.

Moltes d'aquestes talaies i establiments militars de caràcter menor serien abandonats a inicis de l'alt Imperi (final s. I aC – inicis s. I dC), amb l'arribada de la pau interna i la consolidació de la presència romana a l'interior del territori ocupat, coincidint potser amb la reforma viària d'August. Només arran de les incursions bàrbares de la segona meitat del s. III dC i el clima d'inseguretat viscut durant el baix Imperi, es tornarien a recuperar algunes d'aquestes velles torres, o bé s'optaria per erigir-ne de noves –com per exemple la torre de Panisars¹²¹ (en el límit comarcal entre el Vallespir i l'Alt Empordà)–.

El problema cronològic i l'ús continuat de les torres de guaita a l'època medieval sota control islàmic o comtal

En la historiografia del s. XIX s'inicià la tendència d'atribuir a l'època ibera, sense gaires examiacions detingudes i davant la manca d'excavacions modernes, moltes de les antigues torres isolades que es trobaven disseminades pel territori¹²²,

117. PONS: 1994, p. 40-44.

118. SCHULTEN: 1937, p. 144; BROUGHTON: 1951-1952, p. 543-544.

119. BATISTA *ET ALII*: 1991, p. 91; MOLIST: 1999, p. 26.

120. GUITART *ET ALII*: 2006, p. 23-26; MERCADO *ET ALII*: 2008, p. 195-211.

121. CASTELLVÍ & NOLLA & RODÀ: 1995, p. 5-18; BURCH *ET ALII*: 2006, p. 156-159.

122. És el cas, per exemple, de les torres romanes de Puig d'Alia (OLIVA: 1965, p. 89-109), Sant Pol de Mar (GARCÍA: 1954, p. 392), Castellnou d'Ossó (ALMAGRO: 1947, p. 208) i de la Torrassa del Moro de Llinars (GARCÍA: 1954, p. 422), entre moltes altres.

mentre que diverses de les torres que foren reaprofitades posteriorment, integrades de vegades en petits castells feudals, es consideraven construïdes totalment a l'Edat Mitjana, car es desconeixia l'existència d'estructures anteriors¹²³. Ja ben entrat el s. XX, encara hi havia autors que defensaven l'existència d'extenses xarxes de talaies ibèriques¹²⁴ i suposaven –erròniament– que els romans haurien heretat i copiat dels ibers les torres isolades de guaita, que podien tenir plantes circulars, oblongues i quadrangulares¹²⁵. Cal tenir present que aquesta tendència d'atribuir als ibers la construcció d'un bon nombre de talaies antigues té el seu paral·lel en l'arquitectura militar urbana, car aleshores també es consideraven com a preromanes diverses muralles ciclòpies com les de Tarragona¹²⁶ o Girona¹²⁷, igual que succeí amb Olèrdola¹²⁸, quan de fet tots ells són recintes republicans d'*opus siliceum*, tècnica constructiva que compta amb paral·lels itàlics¹²⁹.

Tanmateix, com hem dit més amunt, les xarxes de torres talaia ben estructurades –sia al llarg de fronteres, amb finalitat defensiva, sia arreu del territori, per al seu control, al costat de vies de comunicació– no fou un element utilitzat abastament per la societat ibera, en no constituir aquesta una àmplia unitat estatal amb un poder polític centralitzat i ben desenvolupat, com sí succeiria, en canvi, durant el domini romà¹³⁰.

Des de principis del s. XX diversos investigadors van anar atribuint a l'època romana moltes de les torres isolades que vigilaren i defensaren, segles enrere, aquest territori tarraconense¹³¹, com la Torrassa del Moro¹³², de planta circular, la talaia semicircular de Castellnou d'Ossó, o la Torre dels Moros de Seròs i El

123. És el cas, entre molts altres, de la Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu), coneguda des de finals del s. XIX. Va ser considerada durant molt de temps una de les fortificacions relacionades amb el castell de Montsoriu, una torre de guaita medieval propera al senyorial castell del vescomtat de Cabrera. Tanmateix, excavacions recents han revelat l'existència de restes d'un establiment ibèric encastellat i l'origen romà de la torre (FONT ET ALII: 2000, p. 195-198).

124. El 1935 Carreras Candi defensava l'origen ibèric de les torres talaia –juntament amb les vies de comunicació–, que suposa arribades d'Orient mitjançant els cartaginesos. La peculiar “telegrafia òptica ibèrica” que proposa al·ludeix a les ignotes *turres Hannibalis*. Segons ell, aquestes integrarien una extensa xarxa de talaies antigues, des de –sorprenentment– Galícia fins a Catalunya o fins Andalusia (CARRERAS: 1935, p. 495-507).

125. GARCÍA: 1954, p. 414-422.

126. BOSCH: 1925, p. 125-130; FICK: 1933, p. 484-513; MARTÍNEZ: 1936, p. 72-76.

127. BOTET: 1909, p. 173-174; OLIVA: 1965, p. 89-109.

128. LAMMERER: 1923 i 1930 (p. 195 ss.).

129. LUGLI: 1957; PALMADA: 2002 (p. 257-288) i 2003 (p. 7-87).

130. MORET: 1996, p. 160.

131. PUIGGARÍ (BOSCH: 1887, p. 230-242) fou un dels primers en proposar que les torres talaia del Rosselló no haurien de considerar-se com a obres “de moros” –com vulgarment se les coneixia–, sinó antiga o cristiana i que la seva funció no seria la transmissió de senyals sinó la defensa del país.

132. SERRA: 1928.

Moré de Sant Pol de Mar, de tipus rectangular¹³³. De vegades, sobretot durant la primera meitat del segle, davant la manca d'estratigrafies, aquesta filiació romana es feia per comparació del seu aparell constructiu, recolzada per la posició estratègica en punts elevats propers a vies de comunicacions antigues, juntament amb d'altres indicis que s'anaven descobrint.

No obstant, durant la segona meitat del segle van avançar els estudis arqueològics, realitzant-se intervencions i excavacions *in situ* que, malgrat l'escassetat de dades que sovint es podia obtenir i la dificultat d'afinar amb precisió la seva datació, es començaven a descobrir algunes noves pistes materials i proves en favor de l'autoria romana i la cronologia antiga. És el cas, entre d'altres, de la torre de Castellví de Rosanes (Baix Llobregat) –excavada a inicis de la dècada de 1950¹³⁴–, el fortí de Tentellatge (Navès, Solsonès) –on s'hi van realitzar prospeccions en la dècada de 1970¹³⁵–, la Torre del Far o castell de Falgars (Beuda, Garrotxa) –documentada pel Servei d'Arqueologia el 1987¹³⁶–, la Torre de Puig d'Alia (Amer, La Selva) –prospectada en els anys 60 i amb material inventariat el 1997-1999¹³⁷–, la Torrassa del Moro (Llinars del Vallès) –excavada a començaments dels 90¹³⁸–, la torre del Morè (Sant Pol de Mar, el Maresme) –on s'hi van fer sondejos el 1992-1992 i prospeccions el 1995¹³⁹– i la Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu, La Selva) –excavada entre el 1995 i el 1999¹⁴⁰–.

133. PUIG: 1934, p. 69-74.

134. Prop de la base circular van aparèixer una sepultura romana amb teules planes, ceràmica sigil·lata, fusaioles i fragments d'àmfores, elements arqueològics que es guarden en el Museu Municipal de Martorell (CLOPAS: 1951, p. 103-106).

135. S'hi van trobar petits fragments de ceràmica ibèrica a torn i monedes corresponents a les primeres fases romanes (TARRADELL: 1978, p. 245-240).

136. La manca de dades precises a l'hora d'establir una cronologia és deguda a la dificultat de prospecció a les zones immediates (TURA: 1991, p. 111-119).

137. Malgrat la manca d'estratigrafies fiables, el material arqueològic recollit a la zona –ceràmica ibèrica, àmfores itàliques tardanes, teules romanes, *dolia*, terra sigil·lata sudgal·lica, a més d'un tresoret monetari enterrat pels volts de l'any 105 aC– es pot ubicar de manera clara únicament dins d'una forquilla cronològica que s'estén des del segle II aC fins al segle I dC (LLINÀS ET ALII: 1999, p. 97-108).

138. És evident que malgrat la poca presència de materials arqueològics, l'ocupació més antiga del lloc data d'època romana; la presència de ceràmiques indígenes de tipus ibèric –a més d'alguns fragments d'àmfora, *dolia* i *tegulae*– fa pensar en una cronologia romanorepublicana (SÁNCHEZ: 2008, p. 125-131).

139. Les prospeccions van confirmar l'origen romà de la torre (s. I aC) i van revelar una funció com a far de senyals més que no com a part integrant de cap *castrum militar* (MORÉ: 1997).

140. Les excavacions van descobrir un basament antic dins les restes de la fortificació del s. X-XI. L'estrat corresponent a la seva construcció es situa entre les ocupacions iberes –de l'*oppidum* anterior a la torre– i altmedieval; d'una altra banda, els materials associats al farciment interior de la torre consta de ceràmiques ibèriques comunes tornejades i algun fragment de cuina feta a mà, que situen la seva erecció en el context de la romanització (RUEDA: 1999; TURA & MATEU: 2008, p. 138-154).

Tanmateix, a inicis del s. XXI sembla que s'està intentant posar de moda una altra teoria –força inversemblant, segons el meu parer–, que ja fou proposada temps enrere sense gaire èxit ni acceptació acadèmica¹⁴¹, segons la qual la majoria de talaies que avui en dia considerem com a romanes, juntament amb moltes de les medievals comtals –incloent torres de l'àrea pirinenca de la Catalunya Vella, a recer de les incursions sarraïnes¹⁴²–, haurien estat erigides pels àrabs, a partir del s. VIII¹⁴³.

De vegades, incapaços de negar les proves fefaents sobre les fortificacions en altura que podrien haver exercit funcions de talaies en els primers segles del període romà a *Hispania*, alguns d'aquests autors han matisat la seva hipòtesi, de forma que només els petits fortins de planta quadrangular –la meitat dels exemplars, doncs– correspondrien a l'època tardorepublicana, mentre que les torres cilíndriques –que curiosament presenten tècniques i aparells constructius gairebé idèntics a les altres– serien de filiació musulmana, endarrerint així el moment de la seva erecció ni més ni menys que un miler d'anys¹⁴⁴. I això que ells mateixos reconeixen la capacitat de l'arquitectura militar romana per al desenvolupament de les torres de planta circular, fora i dins de la Península Ibèrica.

D'altres han arribat fins i tot a dubtar¹⁴⁵ àdhuc negar¹⁴⁶ que els romans hagin emprat a cap racó del seu imperi torres de vigilància isolades que advertien del perill mitjançant senyals –de foc durant el dia i de fum durant la nit–, atribuint no només la seva invenció sinó també la seva exclusiva difusió als àrabs d'època Islàmica¹⁴⁷. Obliden doncs, els casos ben estudiats de xarxes de talaies romanes frontereres, com el *limes* d'Orient¹⁴⁸.

De fet, l'origen dels anomenats “telègrafs òptics” són molt més antics, remuntant-se a la civilització mesopotàmica, al període paleobabilònic (1.900-1500 aC): la primera referència històrica coneguda on es descriu un sistema

141. OLIVER: 1928, p. 347-395 i 496-542.

142. MARTÍ: 2008, p. 215, fig. 1.

143. MARTÍ: 2004 (p. 89-114) i 2005 (p. 185-198); MARTÍ *ET ALII*: 2008.

144. MARTÍ: 2008, p. 197.

145. BALLESTÍN & VILADRICH: 2008, p. 287-336.

146. DONALDSON: 1988, p. 349-356; SOUTHERN: 1990, p. 233-242.

147. Cal tenir en compte una cita de Sextus Julius Frontinus (c. 40-103) que demostra que els romans tenien coneixença dels telègrafs òptics. A més, quan parla “d'àrabs” es refereix a tot un conjunt de pobles del Pròxim Orient, que inclou nabateus i altres tribus semites i mesopotàmiques, molt anteriors, per tant, als musulmans. Tampoc diu en cap moment que els àrabs siguin els únics en emprar aquest sistema de senyals (“*Arabes, cum esset nota consuetudo eorum, qua de adventu hostium interdium fumo, nocte igne significare instituerant...*” = “Els àrabs, des que el seu costum de donar notícia de l'arribada de l'enemic per mitjà de senyals de fum durant el dia, i amb foc durant la nit...”.) FRONTINUS (*Strategematicon libri*, 2.5.16).

148. BOWERSOCK: 1976, p. 219-229; PARKER *ET ALII*: 1987; AL-KHOURI: 2003.

visual de transmissió de senyals apareix en textos cuneïformes trobats a la ciutat amorrea de Mari, escrits en llengua accàdia a sobre de tauletes d'argila¹⁴⁹. Això era possible gràcies a la topografia de l'Alta Mesopotàmia, on els *tells* ("turó") se situen molt prop els uns dels altres, en un país uniformement pla, de manera que els focs emesos des d'una ciutat podien ser vistos des d'una altra.

La seva utilització també es documenta a Pèrsia, a l'Imperi aquemènida¹⁵⁰ (550-330 aC). Els grecs, poble que va entrar intensament en contacte amb els perses –des de les Guerres Mèdiques fins a la conquesta d'Alexandre El Gran–, serien uns dels primers pobles mediterranis en conèixer i possiblement aplicar el sistema del telègraf òptic, que haurien difós en el període hel·lenístic (323-31 aC)¹⁵¹. A més, a ells correspon la creació d'un tipus de talaia portuària que advertiria els vaixells de la proximitat a la costa, el far, l'origen del qual es situa a l'illa de Pharos (Alexandria), que va donar nom al seu famós monument del s. III aC (285-247 aC)¹⁵². Per tant, en temps de la Segona Guerra Púnica (218-202 aC) i de la conquesta i organització territorial d'*Hispania* (ss. II-I aC), els fars, les talaies i els sistemes de senyals òptics ja eren prou coneguts pels romans d'època republicana i altres pobles antics de la Mediterrània.

Entre el 64 aC, en què Pompeu el Gran va passar a controlar Síria, i el 636 dC, en què l'emperador Heracli perd les províncies més orientals arran de la derrota de Yarmuk davant els exèrcits califals¹⁵³, l'Imperi romà (alt i baix) va dominar el Pròxim Orient, on establiria una línia fortificada de torres, fortins i campaments militars per protegir-se de les constants ràtzies sarraïnes i de l'amenaça dels parts arsàcides primer i dels perses sassànides després. Fou en aquest *limes* on millor es constata l'ús del telègraf òptic¹⁵⁴, sobretot en els segles III i IV, moment de màxima complexitat del dispositiu viari romà a la regió¹⁵⁵. Cal tenir en compte que al Pròxim Orient, i de manera especial a les zones dels *limites* Àrab (Jordània) i de Mesopotàmia (Síria), s'emprava des de temps immemorials substàncies fàcilment

149. Concretament feien servir senyals de foc per transmetre a llarga distància advertències sobre els desplaçaments eventuais de tropes enemigues (DURAND: 1998, vol. 2, p. 303).

150. Casualment, els perses, de religió zoroastrista o mazdeïsta, atorgaven una gran importància al foc, objecte de culte ritual amb simbolisme purificador, identificat amb la divina llum del Bé.

151. VERNET: 1981a (p. 11-34) i 1981b (p. 365-381).

152. ANTÍPATER DE SIDÓ: *Antologia grega*, IX, 58; BRADSHAW: 1997.

153. KAEGI: 1992.

154. S'han identificat nombroses torres de guaita al llarg d'aquestes fronteres. Al *limes Arabicus*, per exemple, els romans compaginaven la reutilització d'estructures preexistents de l'edat del ferro i nabatees amb la construcció de noves. Aquestes s'erigien dalt de turons i crestes muntanyoses on poguessin ésser vistes des d'altres torres o posts militars. Molts autors creuen que aquestes talaies podrien haver servit com a transmissió de senyals mitjançant el fum de dia i torxes de nit (BOWERSOCK: 1976, p. 219-229; PARKER *ET ALII*: 1987; AL-KHOURI: 2003).

155. GRAF: 1997, 271-281; ROLL: 1998, p. 109-113.

inflamables com el betum o la nafta¹⁵⁶, molt útils per a l'emissió de senyals òptiques¹⁵⁷, entre d'altres finalitats bèl·liques –com el famós “foc grec”–. Pel que fa a la resta de l'Imperi romà, malgrat la dificultat de registrar-se arqueològicament, s'han identificat algunes altres línies de focs de senyals, com és el cas del *limes* de la Germània i la muralla d'Antoní a Britània¹⁵⁸.

Val a dir que aquest sistema de transmissió de senyals òptics de talaia a talaia no fou exclusiu de l'Orient Mitjà, la Mediterrània i el món romanitzat, sinó que també es va emprar a l'Àsia Oriental, en un moment contemporani a l'època hel·lenística i romana. Se sap que a la frontera nord de l'Imperi xinès, com a mínim a partir de les dinasties Chin (221-206 aC) i Han (206 aC-220 dC) –i probablement també en temps de la dinastia Chou (1050-221 aC)–, s'advertia de la proximitat dels exèrcits enemics bàrbars mitjançant senyals de foc i fum emeses des dalt de les torres que es distribuïen a distàncies regulars al llarg de la Gran Muralla (literalment, “la Muralla de les 10.000 Llegües”)¹⁵⁹.

És possible que, a mesura que avanci la recerca arqueològica, es pugui descartar l'autoria romana d'algunes torres hispàniques –circulars o quadrangulars, sense discriminació–, de la mateixa manera que segurament també es revelarà l'origen romà de moltes talaies medievals, àrabs o cristianes. Tanmateix, extrapolar resultats concrets a tot el conjunt de casos, sobretot quan encara manca tanta recerca arqueològica al respecte, és molt arriscat. D'una altra banda, la suposició –errònia segons el meu parer– que els romans mai van emprar el sistema de comunicació visual entre punts elevats, mitjançant fogueres i senyals de fum, no és incompatible amb l'existència de torres isolades de vigilància i defensa, sia de les fronteres, sia amb la finalitat de controlar territori rural i les vies de comunicació i cruïlles més estratègiques. Altrament com s'explicaria l'evidència material de talaies i petits fortins militars conservats al *Conventus Tarraconensis* –com a d'altres punts d'*Hispania*– en èpoques republicana, baiximperial i tardoantiga¹⁶⁰?

La multitud de torres i petites fortaleses que els invasors musulmans van bastir en un període relativament curt de temps –sobretot durant el s. VIII– a les fronteres septentrional i oriental d'Al-Andalus –les Marques Inferior, Mitja

156. BILKADI: 1984, 1995a i 1995b.

157. Diodor de Sicília, per exemple, narra com Demetri, fill d'Antígon I, es trobà els nabateus de Petra –poble molt destre amb la indústria de la nafta– protegits i a la defensiva, ja que havien estat alertats de l'escomesa grega mitjançant focs (GIBSON: 2003, p. 27-29).

158. NAPOLLI: 1997; BALLESTÍN & VILADRIKH: 2008, p. 293.

159. FRYER: 1975; NANCARROW: 1990; WALDRON: 1992.

160. A més de les torres aïllades, cal tenir en compte altres petites fortificacions que també realitzaven funcions de talaia i control visual. En època baiximperial i sobretot durant l'Antiguitat Tardana, per exemple, es va reforçar la frontera entre Hispània i les Gàl·lies, mitjançant un sistema defensiu en profunditat anomenat “doble *limes*”, format per una línia de bases militars al davant –petits *castra* i *castella*– i per una altra línia de nuclis urbans emmurallats al darrere (GARCÍA: 1973, p. 5-22; VALLEJO: 1993, p.

i Superior—, enfront dels regnes cristians peninsulars i els comtats de l'Imperi carolingi, no van sorgir del no-res¹⁶¹.

Havent estudiat la línia de talaies i castells musulmans que unia les ciutats de Lleida i Tortosa, Sergi Bassols va considerar diversos punts o característiques essencials que han d'assenyalar-se en qualsevol aproximació mínimament rigorosa als sistemes de defensa i comunicació establerts en època islàmica mitjançant torres de senyals. Un d'aquests, el que ara ens interessa, fa la següent afirmació, ben contundent: les línies de torres talaia van ser establertes pels àrabs utilitzant en la seva major part construccions anteriors, romanes, àdhuc iberes, seguint els grans eixos de comunicació, és a dir, les vies romanes i de forma molt especial el curs dels rius —com l'Ebre, el Segre i el Cinca—¹⁶².

Nombrosos historiadors han assenyalat que la ocupació àrab de la Península Ibèrica¹⁶³ va tenir lloc mitjançant l'ús de les antigues calçades romanes, per les quals sentien admiració, i els resistents ponts substitutoris de complicats passos en barca pels grans rius. Durant tota l'Edat Mitjana les vies de comunicació per terra van tenir predomini per sobre de les fluvials, restringides a uns pocs rius, i els musulmans van aprofitar gairebé sense modificacions l'extensa xarxa romana, amb un total aproximat de 30.000 km de longitud¹⁶⁴. En el cas de les terres del llevant i nord-est peninsular que havien format part del *Conventus Tarraconensis*¹⁶⁵, la invasió àrab va utilitzar de forma primordial el corredor Mediterrani marcat per la Via Augusta¹⁶⁶ d'època imperial —que a grans trets resseguia la Via Heràclia o Hercúlia d'època republicana—, a més dels principals cursos fluvials en la penetració envers l'interior: Ebre, Segre, Cinca, Llobregat, Xúquer¹⁶⁷....

373-390). Encara que les terres del vell *Conventus Tarraconensis* no fossin una regió fronterera, les crisis polítiques i militars dels segles III-VII van estendre un sentiment d'inseguretat entre la població i les autoritats locals que féu necessari el control i protecció dels estratègics passos pirinencs (BOSCH: 1997, p. 99-108). A més de la coneguda torre de Panissars, una de les *Clausurae* o Cluses (CASTELLVÍ: 1995, p. 81-118), és molt probable que aquest front defensiu estigués reforçat amb moltes altres torres especulades or faratores, de caràcter secundari, avui en dia no conservades o per identificar. Més cap al sud, en el s. VI es va organitzar la frontera entre la *Tarraconensis* i la *Cartaginiensis* *Spartaria* de forma similar a la dels Pirineus, és a dir, com una línia successiva de fortificacions, un autèntic *limes* hispanovisigòtic enfront dels dominis romano-orientals (bizantins) del llevant peninsular (OLMO: 1992, p. 185-198).

161. Per a un llistat detallat de les fortificacions andalusines del Principat de Catalunya que es coneixem amb seguretat (castells, torres, postes i talaies): BALANYA: 1999, p. 75-77.

162. BASSOLS: 1990, p. 127-128.

163. CHALMETA: 1994.

164. MENÉNDEZ: 1951, p. 37-40; URIOL: 1990.

165. BALANÀ: 1997.

166. ROLDÁN: 1975; CASAS: 1981, p. 8-11; PALLÍ: 1985; ARASA & ROSSELLÓ: 1995; CASTELLVÍ ET ALII: 1997.

167. A Catalunya, el control de les principals vies de comunicació es completà al cap d'uns 3 mesos, la qual data porta a les acaballes del 713, mentre que la xarxa secundària (*stratas, vias i carrarias*) es dominaria en els anys següents (MIRAVALL: 1999, p. 18-19).

Bona part dels castells i torres musulmanes es van estendre a la vora d'aquestes vies romanes, per la qual cosa els especialistes en arqueologia andalusina han estudiat sovint la seva configuració per tal d'abordar l'anàlisi de la xarxa de fortificacions islàmica a la Península Ibèrica¹⁶⁸. Precisament moltes de les torres de guaita que els romans havien erigit segles abans –en els períodes tardorepublicà i tardoimperial– es trobaven en punts estratègics al llarg de vies de comunicació, en cruïlles de camins, o bé prop d'elles, en indrets elevats des d'on es pogués controlar visualment el territori circumdant. És el cas, per exemple, de la Torrasa del Moro¹⁶⁹ (Llinars del Vallès) i la Torre de la Mora o del Far¹⁷⁰ (Sant Feliu de Buixalleu), situades en una privilegiada posició sobre la Via Heràclia-Via Augusta en el seu pas pel Vallès Oriental i la Selva, respectivament.

Resulta lògic pensar que els invasors àrabs haurien aprofitat sempre que fos possible les torres, talaies i petits fortins de muntanya preexistents en el territori –siguin romanes o bé ruïnes d'època ibera–, amb les reparacions o reconstruccions necessàries, per tal de bastir amb la major celeritat la seva xarxa defensiva fronterera, massa densa i extensa en alguns casos per haver estat edificada totalment *ex-novo*¹⁷¹. Aquesta afirmació surt reforçada encara més si tenim compte la reutilització que en van fer els musulmans de les velles muralles de les ciutats hispanoromanes que havien sobreviscut a l'Antiguitat Tardana¹⁷². És el cas, per esmentar alguna població fortificada de la zona estudiada, de Sagunt (*Saguntum*), València (*Valentia*), Tarragona (*Tarraco*) i Tortosa (*Dertosa*).

Així, en el s. X, els àrabs van bastir una alcassaba al turó saguntí a sobre de les restes de fortificacions anteriors, iberes i romanes¹⁷³. Del castell parteixen sengles llenços de muralla de tàpia que avancen muntanya avall per a trobar-se amb una altra muralla transversal, ja a la plana; la superfície tancada de la ciutat (*madina*) en època musulmana era més o menys la mateixa que en època imperial romana (unes 36 hectàrees), però més de la seva meitat romania sense edificar¹⁷⁴. De forma similar, fins a mitjans del s. X, la Tortosa islàmica (*Turtuxa*) només comptava amb

168. BASSOLS: 1990, p. 127-154.

169. SERRA: 1967, p. 29-30; TURA: 1991, p. 119.

170. FONT ET ALII: 1999 (p. 409-417) i 2000 (p. 195-198).

171. L'objectiu dels invasors àrabs de la Península Ibèrica era emular el model original, procedent del Pròxim Orient i implantat posteriorment a Ifriquiya (l'antiga província romana d'Àfrica, corresponent a l'actual Tunísia i part d'Algèria). A més de les evidències materials, les primitives fonts àrabs d'aquests territoris informen que la conquesta i l'ocupació islàmica comportà des d'un principi la implantació d'un sistema de defensa territorial integrat per torres alimares on s'encenien focs per fer senyals (VILADRICH: 1999-2000, p. 445-451; 2002-2003, p. 393-410).

172. TORRES: 1985; PAVÓN: 1992, 1993 i 1999.

173. AZUAR: 1987, p. 58-71.

174. PAVÓN: 1992, p. 270-271.

la vella muralla tardoromana que, amb les reparacions adequades, va resistir setges tan decisius com el de l'any 809, dirigit pel carolingi Lluís el Pietós¹⁷⁵.

També a València les fortificacions d'època Baix Imperial i Hispanovisigòtica de la ciutat van continuar vigents a l'inici de l'Edat Mitjana, durant l'Emirat i el Califat (segles VIII-X). Tot i que els àrabs van destruir la ciutat i modificaren part del traçat del recinte fortificat, en molts trams van aprofitar els llenços romanovisigòtics per a adossar-hi la seva muralla¹⁷⁶. En el cas de Tarragona, potser a causa de l'escassa població que tingué en època islàmica per la seva proximitat a la frontera, i per l'enorme extensió del seu recinte emmurallat romà, els àrabs es van limitar a mantenir en ús aquestes fortificacions preexistents, sense que hi hagi constància de cap alteració¹⁷⁷.

Tampoc cal oblidar que els àrabs, a mesura que anaven conquerint l'Imperi dels romans, van aprendre d'ells –sobretot dels orientals–, els fonaments de la seva avançada tècnica poliorcètica i de construcció de fortificacions¹⁷⁸. Això resulta evident tant en el model de fortalesa quadrangular amb torres massisses (*hishn*) com en el de torre talaia (al-manara), sobretot en els primers moments d'ocupació; ambdós són clars deutors amb les fortaleses romanes i bizantines bastides al nord d'Àfrica i Síria –i també a Hispània, com el *castrum* de Sant Cugat del Vallès¹⁷⁹–, pel que fa a la seva planta, a l'articulació dels murs amb torres i al seu aparell constructiu¹⁸⁰.

Entre els exemples andalusins podem esmentar, pel primer model, l'alcaçaba de Mèrida¹⁸¹ (datada a l'any 835), El Vacar¹⁸² (Còrdova), Trujillo¹⁸³ (Càceres) i Balaguer¹⁸⁴ (Lleida), i pel segon, el que ara ens interessa, la torre emiral de Malpàs (Castellnou, Alt Palància, Castelló, ss. VIII-IX) i la de Rada (Navarra). Aquesta última, de finals del s. X, constitueix un dels primers exemples peninsulars de torre circular de pedra, interiorment buida i aïllada d'altres edificis, tot i que només se'n

175. BAILA: 1998; MIRAVALL: 1999.

176. BADÍA & PASCUAL: 1991.

177. S'haurien mantingut operatives les muralles de la Part Alta de la ciutat, a causa de la importància militar d'aquesta plaça forta, mentre el recinte de la Part Baixa va romandre en estat d'abandó, aprofitant-se sovint com a pedrera (RECASENS: 1975; VIRGILI: 1984, p. 7-26; GORT: 1989, p. 34-62; MENCHÓN & MASSÓ: 1999).

178. TERRASSE: 1954; CRESSIER & GUICHARD: 1988; ZOZAYA: 1997, p. 23-44; NICOLLE: 2008.

179. ARTIGUES *ET ALII* 1996-1997 (p. 1081-1111), 1997a (p. 15-75) i 1997b (p. 99-119).

180. Sobre l'ús de tècniques constructives de tradició "clàssica" en època islàmica: ZOZAYA: 1997 (p. 23-44) i 2002 (p. 45-58); CABALLERO: 1999, p. 143-176. Sobre els precedents romans i bizantins d'aquestes fortificacions: PRINGLE: 1981; JOHNSON: 1983; RAVEGNANI: 1983.

181. HERNÁNDEZ: 1979, p. 197-205; VALDÉS: 1988, p. 545-617.

182. GRACIA: 1969, p. 175-182.

183. LAFUENTE & ZOZAYA: 1976, p. 119-127; ZOZAYA: 1984, p. 636-673.

184. EWERT & DUDAD & KIRCHER: 1979; p. 16-31; GIRALT: 1986, p. 173-193.

conserven uns poques filades¹⁸⁵. Pel que fa a la torre circular de Malpàs, malgrat la ocupació islàmica dels segles VIII-IX que documenten Martí i Selma¹⁸⁶, fou construïda a sobre de restes iberes i romanes que suggereixen la possible existència d'una talaia precedent.

Així doncs, en contra de l'opinió de Ramón Martí¹⁸⁷, diversos experts en l'estudi de torres i castells de l'Alta Edat Mitjana afirmen que les torres circulars exemptes construïdes a Al-Andalus abans de l'any 1000 degueren ser extraordinàriament rares¹⁸⁸. Tanmateix, això no exclou la reutilització d'antigues talaies romanes, tant cilíndriques com quadrangulars, per part dels àrabs en l'establiment de la seva defensa fronterera.

De fet, com que la Península Ibèrica havia estat tantes vegades envaïda i sotmesa durant l'Antiguitat per grecs, fenicis, cartaginesos, romans, visigòtics, sueus... era un territori en peu de guerra o en alerta, de forma que les torres de guaita i talaies ja sumaven un elevat nombre abans de la invasió àrab (711). No hi ha dubte que els àrabs van actualitzar i multiplicar aquesta xarxa defensiva i de vigilància, tot remodelant el paisatge fortificat, seguida de l'acció dels cristians. Així doncs, el sistema del "telègraf òptic" –de comunicació i alerta entre torres properes visualment, mitjançant un sistema de fogueres de nit i de fumarades de dia– era aquí tan vell com a Orient¹⁸⁹. I aquest fenomen de reutilització no només va succeir en talaies fronteres, sinó també en fars litorals (alimares), malgrat que els àrabs també en tenien d'erigits en ports de nova planta¹⁹⁰.

Pel que fa als comtats i regnes cristians de la Península Ibèrica, malgrat que ja en temps del domini carolingi (ss. VIII i IX) es bastiren torres de fusta circulars, la construcció de torres cilíndriques de pedra –característiques de l'arquitectura militar romànica– no es va iniciar fins a finals del s. X, després d'un procés de substitució de les torres de fusta per torres de pedra de planta quadrangular o rectangular. Seria, a més, al llarg d'aquest segle, quan es va substituir la fusta i la tàpia, com a materials de construcció, per l'ús de l'encofrat, primer, i de carreus de grans dimensions després¹⁹¹.

185. CABAÑERO: 1991, p. 112-114.

186. MARTÍ & SELMA: 1996 (p. 1383-1398) i 2008 (p. 167-186).

187. MARTÍ: 2008, p. 189-217.

188. CABAÑERO: 1996, p. 118; LECANDA & LORENZO & PASTOR: 2008, p. 239-285. Per la seva part, PAVÓN (1999, p. 288 ss.), reconeix que les torres circulars van ser més abundants que les quadrades i rectangulars dins i fora d'Al-Andalus; tanmateix, del seu estudi de les talaies àrabs de la Península se'n desprèn que la majoria d'elles són posteriors al s. X. D'una altra banda, dels 128 casos de castells navarresos analitzats per SAGREDO (2006), només 10 eren torres exemptes circulars, enfront de la gran difusió de plantes rectangulars o quadrangulars.

189. PAVÓN: 1999, p. 289-291; MARTÍ: 2008, p. 189-219; BALLESTÍN & VILADRICH: 2008, p. 287-337.

190. PAVÓN: 1999, p. 293-297; MARTÍ, RAMON *ET ALII*: 2008.

191. RIU: 1989, p. 87-91; CABAÑERO: 1996.

Aquest procés de fortificació del territori rural i fronterer dels comtats catalans basat en l'erecció de talaies exemptes i petits castells¹⁹² va servir sempre que podia les estructures militars preexistents, siguin islàmiques o bé, el que ara ens interessa, tinguin un origen encara anterior en el temps. Els cristians que s'havien refugiat al nord peninsular, als Pirineus en el cas de la Catalunya La Vella, rudes muntanyesos, degueren veure amb veritable admiració aquelles torres romanes circulars i exemptes, d'excel·lent carreuat –com la conservada a Llinars del Vallès¹⁹³ (Vallès Oriental)– que ara ocupaven o aquelles altres incloses en complexos recintes fortificats. Empesos per les circumstàncies bèl·liques, no es van limitar a reutilitzar a son lloure torres romanes, sinó que fins i tot van transformar alguns mausoleus antics que presentaven aptituds per a la defensa en torres militars, com fou el cas dels monuments funeraris de Les Gunyoles¹⁹⁴ (Alt Penedès) –documentat en el s. X dins del terme del castrum d'Olèrdola, antiga base militar romana també reaprofitada a l'Edat Mitjana¹⁹⁵– i probablement també de Castellví de Rosanes¹⁹⁶ (Baix Llobregat).

D'una altra banda, cal tenir present que aquest fenomen abraçava tant l'àmbit rural com l'urbà. A mesura que avançava la reconquesta, els comtes i bisbes van servir-se no només de les fortaleses ibèriques i romanes de terres catalanes, sinó també de les pròpies poblacions i de l'estructura urbana, àdhuc de les divisions administratives i territorials de l'Antiguitat Tardana, per a reconstruir i establir la nova organització política i religiosa. Així, quan recuperaven una ciutat al poder islàmic hi establien els principals centres polítics, restituint les antigues diòcesis episcopals. Aquest fenomen de continuïtat topogràfica va comportar, juntament a la reutilització de determinats monuments públics, la revitalització de les antigues muralles¹⁹⁷. Tal i com mostra l'arqueologia i les fonts escrites de l'època, els recintes defensius de l'Antiguitat Tardana seguien existint en els segles IX i X, amb les reformes necessàries, protegint a les ciutats i als seus habitants: Barcelona¹⁹⁸, Girona¹⁹⁹, Sant Martí d'Empúries²⁰⁰...

192. Sobre la defensa del territori durant la transició medieval: MARTÍ: 2004, p. 89-114. Sobre el poblament dels territoris del nord-est de Catalunya als segles VII-IX dC: FOLCH: 2002. Sobre els castells termenats i les estratègies d'expansió comtal als segles X- XI dC: BATET: 1996.

193. SERRA: 1967, p. 29-30; TURA: 1991, p. 119.

194. RIBAS: 1967, p. 275-281; BALIL: 1976, p. 389-199.

195. CABAÑERO: 1996, p. 284-288; BATET: 2004.

196. BOLÒS & PAGÈS: 1986, p. 113-151; PAGÈS: 1988, p. 163-168.

197. BARRAL: 1987, p. 19-26.

198. BALIL: 1961a, p. 59-60; CUBELLES: 2007.

En resum, d'igual forma que molts castells i torres medievals cristianes van aprofitar les velles alcassabes, *husun* i talaies àrabs a mesura que avançava la reconquesta, més del que la bibliografia tradicional sobre castellologia ha reconegut –necessitada d'intervencions arqueològiques–, la quantitat de fortalises comtals i islàmiques que s'hi van erigir a sobre de restes de torres exemptes romanes també deu ser superior al que ens imaginem²⁰¹. En molts casos només han sobreviscut poques filades de carreus, integrades en la base de l'edifici medieval; en d'altres s'ha suposat que es tracta de construccions plenament comtals o islàmiques, davant la manca d'excavacions arqueològiques modernes i el silenci de les fonts escrites sobre aquest fenomen de reaprofitament de ruïnes romanes; i en ocasions, el problema rau en l'escassetat de cultura material susceptible d'ésser datada amb total fiabilitat a l'època romana que s'hi pot recuperar en clara associació als fragments d'estructures antigues²⁰². A més, d'igual manera que no és fàcil distingir les torres àrabs de les cristianes, pel que fa a la seva tècnica constructiva²⁰³, tampoc és senzill identificar tipològicament les parts romanes de la resta de l'edifici medieval (andalusí o comtal)²⁰⁴.

Pel que fa a la tècnica d'observació, prevenció i defensa, anomenada dels “tel·lègrafs òptics”, no hi ha dubte que els romans la coneixien²⁰⁵ i la van fer servir a diferents punts del seu Imperi en diversos moments històrics, malgrat que no l'haguessin inventat ells. Nogensmenys, si bé l'haurien emprat sobretot en determinades zones frontereres (*limes*), és cert que a les terres del *Conventus Tarracensis* encara no s'ha demostrat amb proves fefaents l'articulació de denses xarxes de torres talaia –enteses com a llargues línies de centenars de kilòmetres– que es comuniquessin visualment de forma primordial mitjançant senyals –de foc durant la nit i de fum durant el dia–. Sí sabem del cert, en canvi, que l'establiment de la

199. CANAL *ET ALII*: 2003; IGLÉSAS: 2003.

200. CABAÑERO: 1996, p. 308-309; AQUILUÉ *ET ALII*: 1998.

201. Entre els casos similars que es coneixen, serveixi com a exemple d'ús continuat en diferents èpoques i dominis el cas de la torre de Castellví de Rosanes (Baix Llobregat), construcció militar romana (PAGÈS: 1988, p. 163-168) que en els ss. VIII-IX fou integrada en el sistema fronterer andalusí de la Marca Superior anomenada *Tagr al-a'la* (SCALES: 1986, p. 221-236; 1990, p. 7-133; HERNÁNDEZ: 2003, p. 176-182) i a partir del s. X fou també reaprofitada pel comtat de Barcelona (BOLÒS & PAGÈS: 1986, p. 113-151; CABAÑERO: 1996, p. 232-235).

202. El seu ús militar –no pas d'hàbitat– continuat podria ser una de les explicacions a aquesta absència.

203. Les talaies andalusines van ser erigides amb diversos materials i tècniques constructives: carreus ben escairats, pedres d'aspecte tosc, maçoneries de filades molt regularitzades, de través, opus spicatum, generalment sense maons, i tàpia amb formigó de calç. No és fàcil distingir les torres àrabs de les cristianes, puix que aquestes fàbriques passaven amb facilitat d'una a altra dominació (PAVÓN: 1999, p. 290).

204. ZOZAYA: 1997, p. 23-44

205. FRONTINUS: *Strategematicon libri*, 2.5.16.

frontera entre àrabs i cristians²⁰⁶ (Marca Superior d'Al-Andalus²⁰⁷) va consagrar aquest mètode d'advertència durant els convulsos segles medievals caracteritzats per ràtzies constants i freqüents guerres de conquesta i reconquesta²⁰⁸. El feudalisme i la situació d'extrema divisió del territori peninsular en un mosaic de petits regnes, comptats, taifes i marques hauria estimulat la seva proliferació, en contrast amb la cohesió pròpia d'un imperi que es visqué a l'Antiguitat, sota el domini romà.

No obstant això, hom no pot dubtar que els romans erigissin a *Hispania*, en èpoques tardorepublicana (segles II-I aC) i baiximperial (segles IV-V dC), un bon nombre de torres-talaia isolades i petits fortins –encara que la xifra no sigui ni de bon tros tan elevada com a l'Edat Mitjana– amb la finalitat de vigilància, defensa territorial i control de passos estratègics. Tampoc podem descartar que aquests fessin servir en algun moment crític sistemes de senyals visuals per advertir del perill a alguna fortalesa major o campament militar proper –si bé la connexió no constaria de gaires talaies o punts elevats intermediaris–, de la mateixa manera com coneixem l'existència de fars de senyals romans a les costes hispàniques, relacionats amb el comerç marítim²⁰⁹. Ans al contrari, les fonts escrites antigues no només corroboren l'evidència material conservada a la Península Ibèrica sinó que a més indiquen la funcionalitat d'aquests petits establiments militars denominats en llatí *turris*: primordialment observació (*speculis* o *turris speculatoria*) i en ocasions defensa (*propugnaculis*)²¹⁰. Així doncs hem de suposar que, segles abans de l'arribada dels àrabs, ja es coneixia aquí el sistema de telègrafs òptics i probablement fou emprat de forma puntual en indrets estratègics i vitals pel control del territori antic, encara que només connectessin distàncies curtes i no constituïssin llargues cadenes de vigilància com en època islàmica.

206. MARTÍ: 2008, p. 189-219.

207. SCALES: 1986, p. 221-236; 1990, p. 7-133; GIRALT: 1991; CUADRADA: 1998; GARCÍA: 1998, p. 137-165.

208. HERNÁNDEZ: 2003 i 2004.

209. Originat a l'illa de Pharos, que va donar nom al seu famós monument del s. III aC, sens dubte la introducció del terme i del concepte del far a la Península Ibèrica es va produir en època romana, com va succeir a d'altres províncies. Construïts a l'accés a determinats ports o cursos fluvials, els fars van tenir funcions costeres relacionades amb el control del comerç marítim (MARTÍ: 2008, p. 198). A *Hispania* destaca la Torre d'Hèrcules de La Corunya (LATORRES & CABALLERO: 1998, p. 453-457) i la Torre de Chipiona, a l'entrada del riu Guadalquivir (MELA, 3.4). Al *Conventus Tarraconensis* coneixem la Torre del Grau Vell de Sagunt (ARANEGUI ET ALII: 1985, p. 201-223) i El Farell o Torre Martina de San Pol de Mar, al Maresme (PERA: 2008, p. 28-29).

210. TITUS LIVIUS: *Ab Urbe Condita*, XXII, 19. Cal ressaltar la importància d'aquesta referència explícita sobre Hispània a l'Antiguitat; en canvi, fins ara no hi ha encara cap text ni autor andalusí o magrebí que hagi reproduït, pel que pertoca a Al-Andalus, un report on es pugui identificar un sistema de transmissió telegràfica de senyals òptics, l'existència del qual podem deduir per l'evidència arqueològica (BALLESTÍN & VILADRICH: 2008, p. 333).

BIBLIOGRAFIA

- ADAM, JEAN-PIERRE (1984): *La construction romaine. Matériaux et techniques*, París.
- AL-KHOURI, MAYSOUN (2003): *Il limes arabicus*, CISU, Roma.
- ALMAGRO, M. & SERRA RAFOLS, J. DE C. & COROMINAS, J. (1945): *Carta Arqueológica de España. Provincia de Barcelona*, Madrid.
- ALMAGRO, MARTÍN (1947): *Ars hispaniae*, vol. 1, Madrid.
- ALMAGRO, MARTÍN & OLIVA, MIQUEL (1960): "El tesoro monetario de La Barroca, San Clemente de Amer (Gerona)", *Numario Hispánico*, IX-18, Madrid, p. 146-147.
- AQUILUÉ, XAVIER ET ALII (1998): *Sant Martí d'Empúries, una illa en el temps*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Tarragona.
- ARANEGUI, C. & CHINER, P. & HERNÁNDEZ, E. & LÓPEZ PIÑOL, M. & MANTILLA, A. (1985): "El Grau Vell de Sagunt. Campaña de 1984", *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 19, p. 201-223.
- ARASA, F. & ROSSELLÓ, V.M. (1995): *Les vies romanes del territori valencià*, València.
- ARTIGUES, PERE LLUÍS & BLASCO, MÓNICA & RIU-BARRERA, EDUARD & SARDÀ, MARIA (1996-1997): "La fortaleza romana, la basílica i el monestir de Sant Cugat del Vallès o d'Octavià (Catalunya). Les excavacions de 1993-1995", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 37, Girona, p. 1081-1111.
- ARTIGUES, PERE LLUÍS & BLASCO, MÓNICA & RIU-BARRERA, EDUARD & SARDÀ, MARIA (1997a): "Les excavacions arqueològiques al monestir de Sant Cugat del Vallès o d'Octavià (1993-1994). La fortaleza romana, la basílica i la implantació del monestir", *G.A.U.S.A.C.* 10, Sant Cugat del Vallès, p. 15-75.
- ARTIGUES, PERE LLUÍS & BLASCO, MÓNICA & RIU-BARRERA, EDUARD & SARDÀ, MARIA (1997b): "Les excavacions arqueològiques al monestir de Sant Cugat del Vallès (1993-1994)", *Tribuna d'arqueologia* 1994-1995, Generalitat de Catalunya, Barcelona, p. 99-119.
- ARXÉ, J. (1990): "L'arqueologia a l'àrea del Montseny. Evolució del poblament a l'antiguitat", *Monografies del Montseny* 5, Amics del Montseny, Viladrau, p.147-169.
- AUGUST TORRES, CÉSAR (1928): *Guies. El Cardener*, vol. 8, Barcelona.
- AZUAR, R. (1987): "El Castell en època medieval", *Guia de los monumentos romanos y del Castillo de Sagunto*, València, p. 58-71.
- BADÍA CAPILLA, ÁNGELES & PASCUAL PACHECO, JOSEFA (1991): *Las murallas árabes de Valencia*, Quaderns de Difusió Arqueològica 2, València.
- BAILA PALLARÉS, MIQUEL A. (1998): *La ciutat de Tortosa: evolució de l'espai urbà de la Dertosa romana a la ciutat vuitcentista*, Antinea, Vinaròs.
- BALANA, P. (1997): *L'Islam a Catalunya* (segles VIII-XII), Ed. Rafael Dalmau, Barcelona.
- BALIL ILLANA, ALBERTO (1961a): *Murallas bajoimperiales de Barcino*, Anejos de Archivo español de arqueología 2, CSIC, Madrid.
- BALIL ILLANA, ALBERTO (1970): "La defensa de Hispania en el Bajo Imperio. Amenaza exterior e inquietud interna", *Legio VII Gemina*, Lleó.
- BALIL ILLANA, ALBERTO (1976): "El monumento funerario romano de Les Gunyoles", *Zephyrus* 26-27, p. 389-399.
- BALIL ILLANA, ALBERTO (1977): "Comunicaciones ópticas del mundo antiguo", *XIV Congreso Nacional de Arqueología* (Vitoria, 1975), Saragossa, p. 833-842.
- BALLESTÍN, XAVIER & VILADRICH, MERCÈ (2008): "Foc, fum, torxes i miralls: senyals visuals a l'època tardoantiga i altmedieval", *Fars de l'Islam. Antiques alimares d'al-Andalus*, Ediciones EDAR, Barcelona, p. 287-336.
- BARBERÀ, J. & PASCUAL, R. (1979-1980): "Burriac, un yacimiento protohistórico de la costa catalana (Cabrera de Mar, Barcelona)", *Ampurias* 41-42, Barcelona, p. 203-242.
- BARRECA, FERRUCCIO (1978): "Le fortificazioni fenicio-puniche in Sardegna", *Atti del I. Convegno Italiano sul Vicino Oriente Antico*, Roma, p. 123-125.
- BARRECA, FERRUCCIO & FANTAR, M'HAMED (1983): *Prospezione archeologica al Capo Bon. II*, Roma.

- BARRAL ALTET, X. (1987): "Continuité et rupture dans le paysage monumental entre l'Antiquité Tardive et le Moyen Age en Catalogne", *XXIV Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina* (Ravenna, 4-11 aprile 1987), Ravenna, p. 19-26.
- BARRASSETAS, E. & JÀRREGA, R. (1995): "El castrum del Morè", *Autopistes i Arqueologia*, Barcelona, p. 205-207.
- BASSOLS, SERGI (1990): "Una línia de torres vigia musulmanas: Lerida-Tortosa", *Al-Qantara* 11, p. 127-154.
- BATET COMPANY, CAROLINA (1996): *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La marca de Barcelona als segles X-XI*, Sant Sadurn d'Anoia.
- BATET COMPANY, CAROLINA (2004): *El castell termenat d'Olèrdola*, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- BATISTA, RICARD & MOLIST, NÚRIA & ROVIRA, JORDI (1991): "El conjunt monumental d'Olèrdola: les darreres campanyes d'excavacions (1983-1989)", *Tribuna d'Arqueologia*, 1989-90, Generalitat de Catalunya, p. 87-99.
- BERGES, MANUEL & FERRER, MARIO (1976): "Torre ibérica del Coll del Moro, Gandesa (Tarragona)", *NAH - Prehistoria* 5, p. 393-398.
- BERNABEU, J. & BONET, H. & GUERIN, P. & MATA, C. (1986): "Análisis microespacial del poblado ibérico del Puntal dels Llops (Ocalau, València)", *Arqueologia Espacial* 9, p. 321-338.
- BILKADI, Z. (1984): "Bitumen, a history", *Saudi Aramco World*, novembre-desembre 1984.
- BILKADI, Z. (1995a): "The oil weapons", *Saudi Aramco World*, Gener-Febrer 1995.
- BILKADI, Z. (1995b): "Land of the nafta fountain", *Saudi Aramco World*, Setembre-October 1995.
- BOLÒS MASCLANS, J. & PAGÈS PARETAS, M. (1986): "El castell i la baronia de Castellví de Rosanés (Baix Llobregat)", *Acta Mediaevalia. Annexos d'Arqueologia Medieval. Annex 3. Fortaleses, torres guaita i castells de la Catalunya medieval*, p. 113-151.
- BONET, HELENA & MATA, CONSUELO (1991): "Las fortificaciones ibéricas en la zona central del País Valenciano", *Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple (Segles IV-III a.C.)*, *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica* (Manresa 6-10 desembre 1990), Centre d'Estudis del Bages-Societat Catalana d'Arqueologia, Manresa, p. 11-35.
- BONET ROSADO, HELENA & MATA PARREÑO, CONSUELO (2002): *El Puntal dels Llops, un fortin edetano*, Trabajos varios del Servicio de Investigación Prehistórica 99, València.
- BOSCH, JOSEP MARIA & MESTRES, JOAN & MOLIST, NÚRIA & SENABRE, MARIA ROSA & SOCÍAS, JOAN (1999): "El procés d'urbanització feudal: un possible exemple de continuïtat d'un lloc antic (segles VIII-X)", *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segle IX i X)*, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona, p. 95-99.
- BOSCH DE LA TRINXERIA, CARLES (1887): *Records d'un excursionista*, Barcelona.
- BOSCH GIMPERA, P. (1925): "Problemes d'història antiga i d'arqueologia tarragonines", *Butlletí Arqueològic*, època III, nº 28, Tarragona, p. 125-130.
- BOSCH, JOSEP M. (1997): "L'assentament prefeudal (segles IV-VIII)", *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant (segles IV-XIX)*, Govern d'Andorra, Andorra La Vella, p. 98-109.
- BOSCH GIMPERA, P. & SENENT, J.J. (1923): "La torre ibérica de Lluçena del Cid", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* 6 (1915-1920), p. 621-624.
- BOTET SISÓ, JOAQUÍN (1909): "Girona", *Geografia General de Catalunya* (Carreras Candi dir.), Barcelona, p. 173-174.
- BOWERSOCK, G.W. (1976): "Limes Arabicus", *Harvard Studies in Classical Philology* 80, p. 219-229.
- BRADSHAW, GILLIAN (1997): *El faro de Alejandría*, Emecé, Barcelona.
- BROUGHTON, T.R.S. (1951-1952): *The magistrates of the Roman Republic*, 2 vols., Cleveland.
- BURCH, J. & GARCIA, G. & NOLLA, J.M. & PALAHÍ, L. & SAGRERA, J. & SUREDA, M. & VIVÓ, D. & MIQUEL, I. (2006): *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 2. El castellum*, Sant Julià de Ramis, Girona.
- BURJACHS, F. ET ALII (1993): "El poblament ibèric fortificat de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme)", *Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple (Segles IV-III a.C.)*, *Simposi Internacional*

- d'Arqueologia Ibèrica* (Manresa 6-10 desembre 1990), Centre d'Estudis del Bages-Societat Catalana d'Arqueologia, Manresa, p. 159-163.
- CABALLERO, L. (1999): "Arquitectura visigótica y musulmana", *Ruptura o continuidad. Pervivencias preislámicas en al-Andalus. Cuadernos Emeritenses* 15, p. 143-176.
- CABAÑERO SUBIZA, BERNABÉ (1991): "La defensa del reino de Pamplona-Nájera en el siglo X. Materiales para el estudio de la evolución de sus castillos", *La Marche Supérieure d'al-Andalus et l'Occident chrétien*, Madrid, p. 99-119.
- CABAÑERO SUBIZA, BERNABÉ (1996): *Los castillos catalanes del siglo X. Circunstancias históricas y cuestiones arquitectónicas*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza.
- CANAL, JOSEP & CANAL, EDUARD & NOLLA, JOSEP M. & SAGRERA, JORDI (2003): *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*, Girona.
- CARRERAS CANDI, F. (1935): "Correos y telegrafía óptica ibéricos", *Boletín de la Real Academia de la Historia* 107/2, p. 495-507.
- CASAS, J. (1981): "Vías romanas en Catalunya", *Revista de Arqueología* 7, p. 8-11.
- CASAS GENOVER, JOSEP (1982): "Les vies de comunicació romanes al Pirineu català", *Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, p. 39-60.
- CASTELLVÍ, G. & NOLLA, J.M. & RODÀ, I. (1995): "La identificación de los trofeos de Pompeyo en los Pirineos", *Journal of Roman Archaeology* 8, Cambridge, p. 5-18.
- CASTELLVÍ, G. & COMPAS, J.P. & KOTARBA, J. & PEZIN, A. (1997): *Voies romaines du Rhône à l'Ébre: via Domitia et via Augusta*, Documents d'Archéologie Française 61, París.
- CASTELLVÍ, G. (1995): "Clausurae (Les Cluses, Pyrénées-Orientales): fortresses-frontière du Bas Empire Romain", *Frontières terrestres, frontières célestes dans l'Antiquité* (Rousselle ed.), Perpinyà, p. 81-118.
- CELA, XABIER & REVILLA, VÍCTOR (1999): *Iluro. Una ciutat per descobrir*, Mataró.
- CHALMETA, P. (1994): *Invasión e islamización*, Ed. Mapfre, Madrid.
- CLARIANA, J.F. (1989): "Les vies de comunicació del Maresme a l'Antiguitat: un estat de la qüestió", *V Sessió d'Estudis Mataronins*, Mataró, p. 7-32.
- CLARIANA, J.F. & GARCÍA, J. & OLESTI, O. & PREVOSTI, M. & JÁRREGA, R. (1997): *Roma al Maresme, Actes del cicle de conferències*, Grup d'Història del Casal, Mataró.
- CLOPAS BATLLE, I. (1951): "Un monumento histórico del Penedès abandonado: el Castillo de Castellvell de Rosanes", *1ª Asamblea Intercomarcal del Penedès y Conca d'Òdena*, Martorell, p. 103-106.
- COMARQUES = AA.VV. (1982-1985): *Gran geografia comarcal de Catalunya*, 19 vols., Barcelona.
- CONSTANT, ANDRÉ (2008): "Fouilles récentes au castrum Vultuaria / Ultréra (Argelès-sur-Mer, Pyrénées-Orientales)", *Fars de l'Islam. Antiques alimares d'al-Andalus*, Ediciones EDAR, Barcelona, p. 40-55.
- CRESSIER, H. & GUICHARD, P. (1988): *Les châteaux ruraux d'al-Andalus*, Madrid.
- CUADRADA, CORAL (1998): "La creació i la destrucció de Tagr al-à", *Cirerrior. Revista d'Arqueologia i Ciències de l'Antiguitat* 2, Biblioteca Tarraconense, Tarragona.
- CUBELES, ALBERT (2007): *La muralla medieval de Barcelona i els seus portals*, Museu d'Història de la Ciutat, Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- DANÈS TORRAS, J. (1930): "Restes romanes entre Canet de Mar i Sant Pol", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* 423, Barcelona, p. 236-231.
- DAURA, ANTONI & SÁNCHEZ, EDUARD (1993): *Introducció a l'arqueologia de Catalunya. Prehistòria i Antiguitat*, Teide, Barcelona.
- DONALDSON, G.H. (1988): "Signaling communications and the Roman Imperial Army", *Britannia* 19, p. 349-356.
- DOPICO CAINZON, M.D. (1986): "Los conventos iuridici. Origen, cronología y naturaleza histórica", *Gerión* 4, p. 265-283.
- DURAND, J.M. (1998): *Les documents épistolaires du palais de Mari*, Éditions du Cerf, París.
- EBRE = AA.VV. (2002): *Ibers a l'Ebre: recerca i interpretació. 1es Jornades d'Arqueologia* (23 i 24 de novembre, Tivissa), Il·lencavònia. Fulls d'Arqueologia, Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre, Flix.
- EFFENTERRE, HENRI VAN (1949): "Fortins crétois", *Mélanges Charles Picard*, II, París, p. 1045 ss.

- EWERT, C. & DUDA, D. & KIRCHER, G. (1979): "Hallazgos islámicos en Balaguer y la Aljafería de Zaragoza", *Excavaciones Arqueológicas en España* 97, Madrid, p. 16-31.
- FABRE, G. & MAYER, M. & RODÀ, I. (1981): "À propos du pont de Martorell. La participation de l'armée à l'aménagement du réseau routier de Tarraconaise orientale sous Auguste", *Table Ronde Internationale sur Epigraphie Hispanique*, Bordeaux.
- FALGARS = ANÒNIM (1989): "La torre romana de guaita del castell Falgars (Beuda)", *Espais* 20, Barcelona, p. 2 ss.
- FOCK, ADOLF (1933): "Die Stadtmauer von Tarragona", *Archäologische Anzeiger* 48, Jahrbuch des Deutschen Arch. Institut, p. 484-513.
- FOLCH, CH. (2002): *Els territoris del Nord-est de Catalunya a l'inici de l'Edat Mitjana: el poblament als segles VII-IX dC*, treball de recerca inèdit, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.
- FONT, G. & MATEU, J. & PUJADAS, S. RUEDA, J.M. & TURA, J. (1999): "Torre de la Móra, una fortificació altmedieval en els primers contraforts del Montseny", *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del 1r Mil·lenni*, Vic-Ripoll, p. 409-417.
- FONT, G. ET ALII (2000): "La Torre de la Mora, una construcció d'origen romà reaprofitada en època altmedieval", *Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines*, Olot, p. 195-198.
- FRYER, JONATHAN (1975): *The Great Wall of China*, New English Library, Holborn, London.
- GALLARDO, A. (1938): *Del Mogent al Pla de la Calma*, Barcelona.
- GARCÍA BELLIDO, ANTONIO (1954): "Arte ibérico", *Historia de España. España prerromana*. Vol. 1-3 (dir. R. Menéndez Pidal.), Madrid, p. 414-422.
- GARCÍA MORENO, L.A. (1973): "Organización militar de Bizancio en la Península Ibérica (ss. VI-VIII)", *Hispania* 33, p. 5-22.
- GARCÍA BIOSCA, JOAN E. (1998): "La creació d'una frontera: al Tagr al-a'la", *L'Islam i Catalunya*, Institut Català de la Mediterrània-Lunwerg-MHC, Barcelona, p. 57-63.
- GARCÍA ROSELLÓ, J. & ZAMORA MORENO, M.D. (1993): "La Vall de Cabrera de Mar. Un model d'ocupació del territori a la Laietània ibèrica", *Laietania* 8, p. 149-152.
- GARI, B. (1985): *El linaje de los Castellvell en los siglos XI y XII*, Bellaterra.
- GARLAN, YVON (1974): *Recherches de poliorcétique grecque*, París.
- GARRIDO, CARLOS (1998): *Arqueologia de Catalunya y Baleares*, Planeta, Barcelona.
- GIBSON, D. (2003): *The Nabateans. Builders of Petra*, Osler, Sask, Canada.
- GIL MASCARELL, M. (1973): "La torre ibèrica de Foyos (Lucena del Cid, Castellón)", *C.N.A.* 12, p. 519-525.
- GIL MASCARELL, M. (1977): "Excavaciones en la Torre de Foyos, Lluçena (Castellón)", *C.P.A.C.* 4, p. 305-313.
- GIL MASCARELL, M. (1978): "La Torre de Foios (Lluçena, Castellón). Elementos para su cronología", *Saguntum* 13, p. 251-261.
- GIL MASCARELL, M. & FERNÁNDEZ, A. & OLIVER, A. (1996): "Resultados de las excavaciones arqueológicas en el yacimiento ibérico de la Torre de Foios (Lucena, Castellón)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 17, p. 219-254.
- GIRALT BALAGUER, JOSEP (1986): "Fortificacions andalusines de la Marca Superior: el cas de Balaguer", *Setmana d'Arqueologia Medieval*, Lleida, p. 173-193.
- GIRALT BALAGUER, JOSEP (1991): *La Marche Supérieure d'Al-Andalus et l'Occident Chrétien*, Casa de Velázquez, Universidad de Zaragoza, Madrid.
- GORT, E. (1989): "Tarragona i el Tarragonès a l'Edat Mitjana", *Història del Camp de Tarragona*, vol. 1 (El Tarragonès), Tarragona, p. 34-62.
- GRACIA BOIX, R. (1969): "Notas sobre el castillo de El Vacar", *Boletín de la Real Academia de Córdoba de Ciencias, Bellas Artes y Nobles Artes*, XXX-VIII, 89, p. 175-182.
- GRAF, D.F. (1997): "The Via Militaris in Arabia", *Dumbarton Oaks Papers* 51, p. 271-281.
- GUITART DURAN, JOSEP & PALET MARTÍNEZ, JOSEP M. & MERCADO, MÓNICA & RODRIGO REQUENA, ESTHER (2006): "Can Tacó: un recinte fortificat d'època republicana", *Cota Zero* 21, p. 23-26.

- HERNÁNDEZ GIMÉNEZ, F. (1979): "The Alcazaba of Mérida", *Early Muslim Architecture*, vol. 2, *Early Abbasids. Umayyads of Cordova. Aghlabids. Tulunids and Samanids*. A.D. 751-905, Oxford, p. 197-205.
- HERNÁNDEZ CARDONA, FRANCESC XAVIER (2003): *Història militar de Catalunya*, vol. 1, *Dels ibers als carolingis*, Ed. Rafael Dalmau, Barcelona.
- HERNÁNDEZ CARDONA, FRANCESC XAVIER (2004): *Història militar de Catalunya*, vol. 2, *Temps de conquesta*, Ed. Rafael Dalmau, Barcelona.
- IBERS = AA.VV. (1991): *Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple (Segles IV-III a.C.)*, *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica* (Manresa 6-10 desembre 1990), Centre d'Estudis del Bages-Societat Catalana d'Arqueologia, Manresa.
- IGLÉSIAS FRANCH, DAVID (2003): *La muralla de Girona. Dels orígens a l'enderrocament*, Ajuntament de Girona & Institut d'Estudis Gironins, Girona.
- JÁRREGA DOMÍNGUEZ, RAMÓN (1998): "El poblamiento romano en la comarca de El Alto Palancia (Castellón). Estado actual de nuestros conocimientos", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 19, p. 349-369.
- JOHNSON, STEPHEN (1983): *Late Roman fortifications*, B.T. Batsford.
- KAEGI, W.E. (1992): *Byzantium and the early Islamic conquests*, Cambridge University Press.
- KNAPP, R.C. (1980): "Cato in Spain, 195/194 B.C.: Chronology and Geography", *Studies in Latin Literature and Roman History* (vols. I-VII, 1979-1994), vol. II, Latomus 168, Brusel·les, p. 21-56.
- LAFUENTE, J. & ZOZAYA, J. (1976): "Algunas observaciones sobre el castillo de Trujillo", *Actas del XXIII Congreso Internacional de Historia del Arte* (Granada, 1973), Granada, p. 119-127.
- LAMMERER, ADOLF (1923): "Olérdola. Die iberische Burg des Panadés", *Deutsche Zeitung für Spanien* 8, nº 160 i 161.
- LAMMERER, ADOLF (1930): "Olérdola, eine iberische Felsenfeste in Katalonien", *Schumacher-Festschrift*, Mainz, p. 195 ss.
- LATORRE GONZÁLEZ-MORO, PABLO & CABALLERO ZOREDA, LUÍS (1998): "El faro de La Coruña, llamado la Torre de Hércules", *Hispania: El legado de Roma en el año de Trajano* (La Lonja, Saragossa, setembre-novembre de 1998), Saragossa, p. 453-457.
- LAWRENCE, A.W. (1979): *Greek aims in fortification*, Clarendon Press, Oxford.
- LECANDA ESTEBAN, JOSÉ ÀNGEL & LORENZO JIMÉNEZ, JESÚS & PASTOR DÍAZ DE GARAYO, ERNESTO (2008): "Faros y torres circulares: propuestas para el conocimiento de la efectividad del dominio islámico inicial en los territorios del alto Ebro", *Fars de l'Islam. Antigues alimares d'al-Andalus*, Ediciones Edar, Barcelona, p. 239-285.
- LERAT, LUCIEN & CHANOUX, F. (1947-1948): "Voyage en Locride occidental", *Bull. Corresp. Hellénique* 71-72, p. 47-80.
- LLINÀS, JOSEP & MERINO, JORDI (1991): "La romanització a la Selva: noves dades", *Quaderns de la Selva* 4, Santa Coloma de Farners, p. 17-34.
- LLINÀS, JOSEP & MERINO, JORDI & NOLLA, JOSEP M. & SAGRERA, JORDI & SUREDA, MARC (1999): "La torre romana de Puig d'Alia (Amer)", *Quaderns de la Selva* 11, Santa Coloma de Farners, p. 97-108.
- LORD, LOUIS E. (1938): "The pyramids of Argolis", *Hesperia* 7, p. 481-527.
- LUGLI, GIUSEPPE (1957): *La tecnica edilizia romana*, vol. 1, Roma.
- MALUQUER, J. ET ALII (1986): *Catàleg provisional dels poblats de l'època ibèrica al Principat*, Barcelona.
- MARQUÈS, JAUME (1971): "Amer", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* 20, Girona, p. 5-74.
- MARTÍ CASTELLÓ, RAMON (2004): "La defensa del territori durant la transició medieval", *Actes del congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, Girona, p. 89-114.
- MARTÍ CASTELLÓ, RAMON (2005): "Fars de terra endins. A propòsit de la Torrassa del Moro", *Laietània* 16, p. 185-198.
- MARTÍ CASTELLÓ, RAMON ET ALII (2008): *Fars de l'Islam. Antigues alimares d'al-Andalus*, Ediciones Edar, Barcelona.
- MARTÍ CASTELLÓ, RAMON (2008): "Los faros en al-Andalus: un sistema original de transmisión de señales", *Fars de l'Islam. Antigues alimares d'al-Andalus*, Ediciones Edar, Barcelona, p. 189-219.

- MARTÍ, RAMON & SELMA, SERGI (1996): "La torre emiral de Malpàs (Castellново, Alt Palància, Castelló)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 38, Girona, p. 1383-1398.
- MARTÍ, RAMON & SELMA, SERGI (2008): "El jaciment antic i la talaia medieval de Torre de Mal Paso (Castellново, Castelló)", *Fars de l'Islam. Antiques alimares d'al-Andalus*, Edicions EDAR, Barcelona, p. 167-186.
- MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, JULIO (1936): "The Cyclopean Walls at Tarragona", *Antiquity* 10, p. 72-76. (Traducció: "Las murallas ciclópeas de Tarragona", *Boletín Arqueológico* 37-40, Tarragona, 1962, p. 20-24)
- MAYER, M. & RODÀ, I. (1984): *La romanització del Vallès segons l'epigrafia*, Sabadell.
- MENCHÓN BES, J. & MASSÓ CARBALLIDO, J. (1999): Les muralles de Tarragona. Defenses i fortificacions de la ciutat (segles II aC.- XX dC.), *Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona*, Tarragona.
- MENÉNDEZ PIDAL, G. (1951): *Los caminos en la Historia de España*, Ed. Cultura Hispànica (Imp. Arba), Madrid.
- MERCADO, MÒNICA & RODRIGO, ESTHER & FLÓREZ, MARTA & PALET, JOSEP MARIA & GUITART, JOSEP (2008): "El castellum de Can Tacó/Turó d'en Roïna (Montmeló-Montornès del Vallès, Vallès Oriental) i el seu entorn territorial", *Tribuna d'Arqueologia* 2007, Barcelona, p. 195-211.
- MIRAVALL DOLÇ, RAMON (1999): *Madina Turtuxa: introducció a la Tortosa islàmica*, Dertosa, Tortosa.
- MOLIST CAPELLA, NÚRIA (1999): *Olèrdola. Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya*, Tarragona.
- MOLL, F. DE B. (1952): *Gramàtica històrica catalana*, Madrid.
- MORAN OCERINJAUREGUI, JOSEP (1982): "Els noms de lloc al Baix Llobregat", *I Jornades d'Estudis sobre el Baix Llobregat*, Martorell, p. 40 ss.
- MORÉ = AA.VV. (1997): *El jaciment romà del Moré. Excavacions arqueològiques a Catalunya* 13, Arqueociència SCP, Barcelona.
- MORET, PIERRE (1990): "Fortins, tours d'Hannibal et fermes fortifiées dans le monde ibérique", *Mélanges de la Casa de Velázquez* 26, vol. 1, p. 5-43.
- MORET, PIERRE (1991a): "Facteurs indigènes et exogènes dans l'évolution de l'architecture défensive ibérique", *Fortifications. La problemàtica de l'Ibèric Ple (Segles IV-III a.C.)*, Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica (Manresa 6-10 desembre 1990), Centre d'Estudis del Bages-Societat Catalana d'Arqueologia, Manresa, p. 265-271.
- MORET, PIERRE (1991b): "Les fortifications grecques et leur influence dans la péninsule Ibérique", *Les Dossiers d'Archéologie* 179, febrer 1993, Dijon, p. 50-51.
- MORET, PIERRE (1996): *Les fortifications ibériques de la fin de l'âge du bronze à la conquête romaine*, Madrid.
- MORET, PIERRE & CHAPA, TERESA ET ALII (2004): *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania* (S. III a. de C. - S. I d. de C.), Universiad de Jaén, Jaén.
- MOSCATI, SABATINO (1972): *I Fenici e Cartagine*, Turí.
- NANCARROW, PETER (1990): *La antigua China y la Gran Muralla*, Akal, Madrid.
- Napolli, Joëlle (1997): *Recherches sur les fortifications linéaires romaines*, Collection de l'École Française de Roma 229, Roma.
- NICOLLE, DAVID (2008): *Saracen Strongholds AD 630-1050. The Middle East and Central Asia*, Osprey, Oxford.
- Nieto Prieto, FRANCESC XAVIER & Nolla Bufrau, JOSEP MARIA (1976): "Alguns aspectes de la romanització al nord-est de Catalunya", *Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, p. 235-244.
- NOËL, P. (1965): *Technologie de la pierre de taille*, SDRBTP, París.
- NOLLA BUFRAU, JOSEP MARIA (1984): "La campanya de M.P. Cató a Empúries el 195 a.C. Algunes consideracions", *Revista de Girona* 108, Girona, p. 150-157.
- NOLLA BUFRAU, JOSEP MARIA & SANMARTÍ GRECO, ENRIC (1982): "Algunes consideracions entorn de la romanització al NE de Catalunya", *Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, p. 13-27.

- NOLLA, JOSEP MARIA & CASAS, JOSEP (1984): *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Girona.
- NOLLA, J.M. & ALBERCH, X. & MERINO, J. & VIVÓ, D. (1989): "El sector oriental de les muralles de Gerunda. Noves aportacions al seu coneixement (Campanya d'excavacions de 1987 a la Torre Gironella)", *Cypsela* 8, Girona, p. 111-130.
- NOLLA, JOSEP MARIA & CASAS, JOSEP (1997): "Nouvelles données sur la via Augusta dans le secteur nord-est de la Catalogne, Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta", *Documents d'Archéologie Française* 61, Paris, p. 146-148.
- OLESTI, ORIOL (1993): "La romanització del Maresme: un nou model d'interpretació", *L'Avenç* 172, Juliol-Agost 1993, p. 8-15.
- OLESTI, ORIOL (1995): *El territori del Maresme en època republicana* (s. III-I aC), Mataró.
- OLESTI, ORIOL (2000): "Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I aC: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral", *Empúries* 52, p. 55-86.
- OLIVA, MIQUEL (1965): "Recintos fortificados de tipo ciclópeo en tierras gerundenses", *Arquitectura megalítica catalano-balear*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona, p. 89-109.
- OLIVA, MIQUEL (1969): "Nuevos descubrimientos en la provincia de Gerona. Delegación Provincial de Gerona (1964)", *Noticiario Arqueológico Hispánico* 10-12, Madrid, p. 257-259.
- OLIVA, MIQUEL & RIURÓ, FRANCESC (1968): "Nuevos hallazgos en la necrópolis de Anglés (Gerona)", *Pyrenae* 4, Barcelona, p. 67-100.
- OLIVER ASÍN, J. (1928): "Origen árabe de rebato, arroba y sus homónimos. Contribución al estudio de la historia medieval de la tática medieval y su léxico peninsular", *Boletín de la Real Academia Española* 15, p. 347-395 i 496-542.
- OLIVER FOIX, ARTURO (1994): *El poblado ibérico del Puig de la Misericordia de Vinaròs*, A.C. Amics de Vinaròs, Vinaròs.
- OLIVER FOIX, ARTURO (2001a): *El Perengil (Vinaròs, Castellón). Un peculiar edificio ibérico*, Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques 6, Diputació de Castelló, Castelló.
- OLIVER FOIX, ARTURO (2001b): "El hàbitat rural ibèric en un territori secundari", *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental, Actes de la Taula Rodona* (Ullastret, 25-27 de maig de 2000), Museu d'Arqueologia de Catalunya, Monografies d'Ullastret 2, Ullastret, p. 301-308.
- OLIVER FOIX, ARTURO (2004): "Torres y casas fortificadas en la provincia castellanense: Un planteamiento inicial", *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania* (S. III a. de C. - S. I d. de C.), ed. Pierre Moret & Teresa Chapa, Universidad de Jaén, Jaén, p. 145-156.
- OLMO, L. (1992): "El reino visigodo de Toledo y los territorios bizantinos. Datos sobre la heterogeneidad de la Península Ibérica", *Actas del Coloquio Hispano-Italiano de Arqueología Medieval*, Granada, p. 185-198.
- PADRÓ, JOSEP (1982): "Les vies de comunicació romanes al Pirineu català", *Hannibal Pyrenaeum transgreditur*, 5° Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, p. 61-87.
- PAGÈS PARETAS, MONTSERRAT (1988): "Una torre romana a Castellví de Rosanes dominant la Via Augusta sobre el pas del Llobregat", *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans* 7, p. 163-168.
- PALLÍ AGUILERA, FEDERIC (1985): *La Via Augusta en Catalunya, Faventia Monografias*, Universidad Autónoma de Barcelona, Bellaterra.
- PALMADA, GUERAU (2002): "La fortificació republicana d'Olèrdola (Sant Miquel d'Olèrdola, Alt Penedès)", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 13, p. 257-288.
- PALMADA, GUERAU (2003): "La muralla republicana de Tàrraco. Els seus precedents constructius d'època hel·lenística", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 44, Girona, p. 7-87.
- PARLER ET ALII (1987): *The Roman Frontier in Central Jordan: Interim Report on the Limes Arabicus Project, 1980-1985*, British Archaeological Reports - International Series 340, Oxford.

- PAVÓN MALDONADO, BASILIO (1992): *Ciudades hispanomusulmanas*, Mapfre, Madrid.
- PAVÓN MALDONADO, BASILIO (1993): *Ciudades y fortalezas lusomusulmanas*, Madrid.
- PAVÓN MALDONADO, BASILIO (1999): *Tratado de Arquitectura Hispano-Musulmana. II. Ciudades y Fortalezas*, CSIC, Madrid.
- PELLICER PAGÈS (1887): *Iluro*, Barcelona.
- PERA, J. & SOLER, A. (1982-1983): "Aproximació a la carta arqueològica del terme de Sant Pol de Mar (el Maresme)", *Laietània* 2-3, p. 259-281.
- PERA ISERN, JOAQUIM (1993): *La romanització de la Catalunya interior: estudi històrico-arqueològic de Iesso i Sigarra i el seu territori*, Tesi doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.
- PERA ISERN, JOAQUIM (2008): "Les torres romanes a Catalunya. Entre la tradició erudita i l'evidència arqueològica", *Fars de l'Islam. Antigues alimares d'al-Andalus*, Ediciones EDAR, Barcelona, p. 18-38.
- PÉREZ ALMOGUERA, J.A. (1981): "Els conventus iuridi romans", *L'Avenç* 44, p. 34-38.
- PICAZO, MARINA (1971): *Contribución al estudio del poblamiento prerromano en la provincia de Gerona, Tesi de Licenciatura*, Universitat de Barcelona.
- PONS SALA, JORDI (1994): *Territori i societat romana a Catalunya. Dels inicis al baix Imperi*, Edicions 62, Barcelona.
- PONS, E. & LLORENS, J.M. (1991): "L'estructura defensiva del recinte fortificat ibèric de Puig de Castellet (Lloret de Mar, La Selva)", *Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple (Segles IV-III a.C.)*, *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica* (Manresa 6-10 desembre 1990), Centre d'Estudis del Bages-Societat Catalana d'Arqueologia, Manresa, p. 290 ss.
- PRINGLE, DENYS (1981): *The defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest*, 2 vols., British Archaeological Reports, International Series 99, Oxford.
- PUIG CADAFALCH, JOSEP (1909): *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. 1, Barcelona, p. 147-149.
- PUIG CADAFALCH, JOSEP (1934): *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona.
- PUJOL PUIGVEHÍ, ANNA (1989): *La población prerromana del extremo Nordeste peninsular. Génesis y desarrollo de la cultura ibérica en las comarcas gerundenses*, vol. 2, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.
- RAFAEL FONTANALS, NÚRIA & PUIG VERDAGUER, FERRAN (1985): "Contribución al estudio de la arquitectura defensiva ibérica: el Coll del Moro de Gandesa", *17º Congreso Nacional de Arqueología* (1983, Logronyo), Saragossa, p. 603-610.
- RAFAEL FONTANALS, NÚRIA & BLASCO, M. (1991): "El recinte fortificat del Coll del Moro de Gandesa", *Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple (Segles IV-III a.C.)*, *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica* (Manresa 6-10 desembre 1990), Centre d'Estudis del Bages-Societat Catalana d'Arqueologia, Manresa, p. 293-301.
- RAVEGNANI, G. (1983): *Castelli e città fortificate nel VI secolo*, Ravenna.
- RECASENS, J.M. (1975): *La ciutat de Tarragona*, vol. 2, Barcelona.
- RIBAS BERTRÁN, MARIÀ (1960): *La Via Augusta en el Maresme*, Montaña.
- RIBAS BERTRÁN, MARIÀ (1967): "La torre romana de Les Gunyoles en Avinyonet", *Empúries* 29, p. 275-281.
- RIU RIU, MANUEL (1989): *L'arqueologia medieval a Catalunya*, Coneguem Catalunya 28, Sant Cugat del Vallès.
- RIUS MORGADES, JOSEP (1987): *La comarca de l'Alt Penedès*, Vilafranca del Penedès.
- ROLDÁN HERVÁS, JOSÉ MANUEL (1975): *Itineraria Hispania. Fuentes Antiguas para el estudio de las vías romanas en la Península Ibérica*, Anejo de Hispania Antiqua, Madrid.
- ROLL, ISRAEL (1998): "The Roads in Roman-Byzantine Palaestina and Arabia", *The Madaba Map Centenary 1897-1997: Travelling through the Byzantine Umayyad Period* (eds. Piccirillo & Alliata), Studium Biblicum Franciscanum, Jerusalem, p. 109-113.
- ROVIRA SORIANO, JORDI (1993): *La Torre dels Escipions*, Consell Comarcal del Tarragonès, Tarragona.
- RUEDA TORRES, JOSEP MANUEL (1999): *Memòria de les intervencions arqueològiques a la Torre de la Mora*, informe nº 3086, Generalitat de Catalunya.
(www20.gencat.cat/docs/CulturaDepartament/DGPC/Documents/Documents2008/qmem3086_web.pdf.pdf)

- RUEDA, JOSEP MANUEL & TURA, JORDI (2002): "Ocupació humana i transformacions del paisatge del Montseny", *Anuari del Centre d'Estudis de Granollers*, p. 95-117.
- SAGEDO, I. (2006): *Navarra. Castillos que defendieron el Reino. Tomo I. De Laguardia a Foix, y del Moncayo al Góierri*, Pamiela, Pamplona.
- SÁNCHEZ CAMPOY, EDUARD (2008): "Ressenya sobre els resultats de l'excavació arqueològica a l'interior de la Torrassa del Moro de Llinars del Vallès", *Fars de l'Islam. Antigues alimares d'al-Andalus*, Edicions EDAR, Barcelona, p. 125-131.
- SANCHO ROCHER, L. (1978): "Los conventos *iuridici* en la Hispania romana", *Caesaraugusta* 45-46, p. 171-194.
- SANMARTÍ, J. (1984): "Els edificis sepulcrales romans dels Països Catalans, Aragó i Múrcia", *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans* 4, p. 134-137.
- SANMARTÍ, ENRIC & NOLLA, JOSEP MARIA (1986): "La datation de la partie centrale du rempart méridional d'Emporion (L'Escala, Alt Empordà, Catalogne)", *Documents d'Archéologie Méridionale* 9, Nîmes, p. 81-110.
- SCALES, PETER C. (1986): "La red militar en el Tagr al-a'la en los siglos X y XI: Cataluña", *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española* (Huesca, 1985), vol. 3, Diputación General de Aragón, Saragossa, p. 221-236.
- SCALES, PETER C. (1990): "La red militar en el Tagr al-a'la en los siglos X y XI. Anàlisis e índex topogràfic", *Boletín de Arqueología medieval* 4, Madrid, p. 7-133.
- SCHULTEN, A. (1937): *Las Guerras de 154-72 a. de J.C.*, *Fontes Hispaniae Antiquae*, fasc. IV, Barcelona.
- SELVA = AA.VV. (1990): *Carta arqueològica de la Selva*, *Servei d'Arqueologia*, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- SERRA RAFOLS, JOSEP DE CALASSANÇ (1927-1931): "Les muralles ibèriques i romanes de Girona", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* 8, p. 69-84.
- SERRA RAFOLS, JOSEP DE CALASSANÇ (1928): *Forma Conventus Tarraconensis. I. Baetulo-Blanda*, Barcelona.
- SERRA RAFOLS, JOSEP DE CALASSANÇ (1967): "Els orígens de les fortificacions", *Els castells catalans*, vol. 1, Dalmau, Barcelona, p. 9-56.
- SOUTHERN, P. (1990): "Signals versus illumination on Roman frontiers", *Britannia* 21, p. 233-242.
- TARRADELL, MIQUEL (1978): "Un fortí romà a Tentellatge (Navès, Solsonès)", *Els pobles pre-romans del Pirineu*. 2º Col·loqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà (3-6 de juny 1976), Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, p. 245-250.
- TARRADELL, MIQUEL ET ALII (1982): *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- TERRASSE, HENRI (1954): *Les Forteresses de l'Espagne musulmane*, Maestre, Madrid.
- TINEU MARQUET, JOAN ANTONI & ROUSAUD BARON, JOAQUIM (1984): *La Selva*, Guies Comarcals Blume, Barcelona.
- TORE, G. (1982): "Osservazioni sulle fortificazioni púnique in Sardegna", *La fortification dan l'histoire du monde grec*, C.N.R.S. Colloque International 614 (decembre 1982), París, p. 229-240.
- TORRES BALBAS, LEOPOLDO (1985): *Ciudades Hispanomusulmanas*, Instituto Hispano-Árabe de Cultura, Madrid.
- TURA, JORDI (1991): "Castell de Falgars, una torre romana a la Garrotxa", *Cypselo* 10, p. 111-119.
- TURA MANOU, JORDI & MATEU GASQUET, JOAQUIM (2008): "Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu, La Selva). Una ocupació alt-medieval al Montseny", *Fars de l'Islam. Antigues alimares d'al-Andalus*, Edicions EDAR, Barcelona, p. 139-154.
- UBACH, F. (1882): "La Mare de Déu del Mont, impressions d'un viatge", *Asociación literaria de Girona*, Certamen de MDCCCLXXVIII, Girona, p. 44 ss.
- URIOL SALCEDO, J. I. (1990): *Historia de los caminos de España*, 2 vols., Madrid.
- VALDÉS FERNÁNDEZ, F. (1988): "Arqueología de al-Andalus de la conquista árabe a la extinción de las primeras taifas", *Historia General de España y América. El fallido intento de un estado hispánico musulmán* (711-1085), vol. 3, Madrid, p. 545-617.

- VALLEJO, M. (1993): "Bizancio y la España tardoantigua (ss. V-VIII): Un capítulo de historia mediterránea", *Memorias del Seminario de Historia Antigua* 4, Alcalá de Henares, p. 373-390.
- VARÈNE, P. (1983): *Sur la taille de la pierre antique médiévale et moderne*, Centre de Recherches sur les techniques gréco-romaines, Université de Dijon, Dijon.
- VAYREDA, P. (1931): *Santa Maria del Mont*, notícia històrica, Girona.
- VERDAGUER, J. (1904): *Excursions*, Barcelona.
- VERNET, J. (1981a): "Historia, astronomía y montañismo", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, Madrid, p. 11-34.
- VERNET, J. (1981b): "Historia, astronomía y montañismo", *al-Qantara* 2, p. 365-381.
- VILÀ, MARIA DEL VILAR (1982a): *La ciudad romana de Blandae (Carta Arqueológica de la Selva)*, Tesis doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- VILÀ, MARIA DEL VILAR (1982b): "El poblament de la comarca de la Selva en època ibèrica: sistemes defensius", *Ausa* 10, 102/104, Vic, p. 231-238.
- VILADRICH, M. M. (1999-2000): "Toponimia histórica de la primera organización del Estado omeya en el Próximo Oriente: verificando una propuesta sobre la Catalunya Vella", *Aula Orientalis* 17-18, Barcelona, p. 445-451.
- VILADRICH, M.M. (2002-2003): "L'aplicació d'una hipòtesi arqueològica sobre la toponímia del poder omeia al Pròxim Orient i a Ifriqiya", *Anuari de Filologia* 24-25, p. 393-410.
- VIRGILI, A. (1984): "La qüestió de Tarragona abans de la conquesta catalana", *Quaderns d'Història Tarraconense* 4, Tarragona, p. 7-26.
- WALDRON, ARTHUR (1992): *The Great Wall of China. From History to Myth*, Cambridge University Press, Cambridge.
- ZOZAYA STABEL-HANSEN, J. (1984): "Islamic fortifications in Spain: some aspects", *Papers in Iberian Archaeology*, British Archaeological Reports. International Series 193, p. 636-673.
- ZOZAYA STABEL-HANSEN, J. (1997): "La fortificación islámica en la Península ibérica: principios de sistematización", *El castillo medieval español. La fortificación española y sus relaciones con la europea*, Madrid, p. 23-44.
- ZOZAYA STABEL-HANSEN, J. (2002): "Fortificaciones tempranas en al-Andalus", *Mil anos de fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500). Simpósio internacional sobre castelos*, Lisboa, p. 45-58.
- WASOWICZ, A. (1986): "Le système de défense des cités grecques sur les côtes septentrionales de la mer Noire", *La fortification dans l'histoire du monde grec*, Paris, p. 79-93.

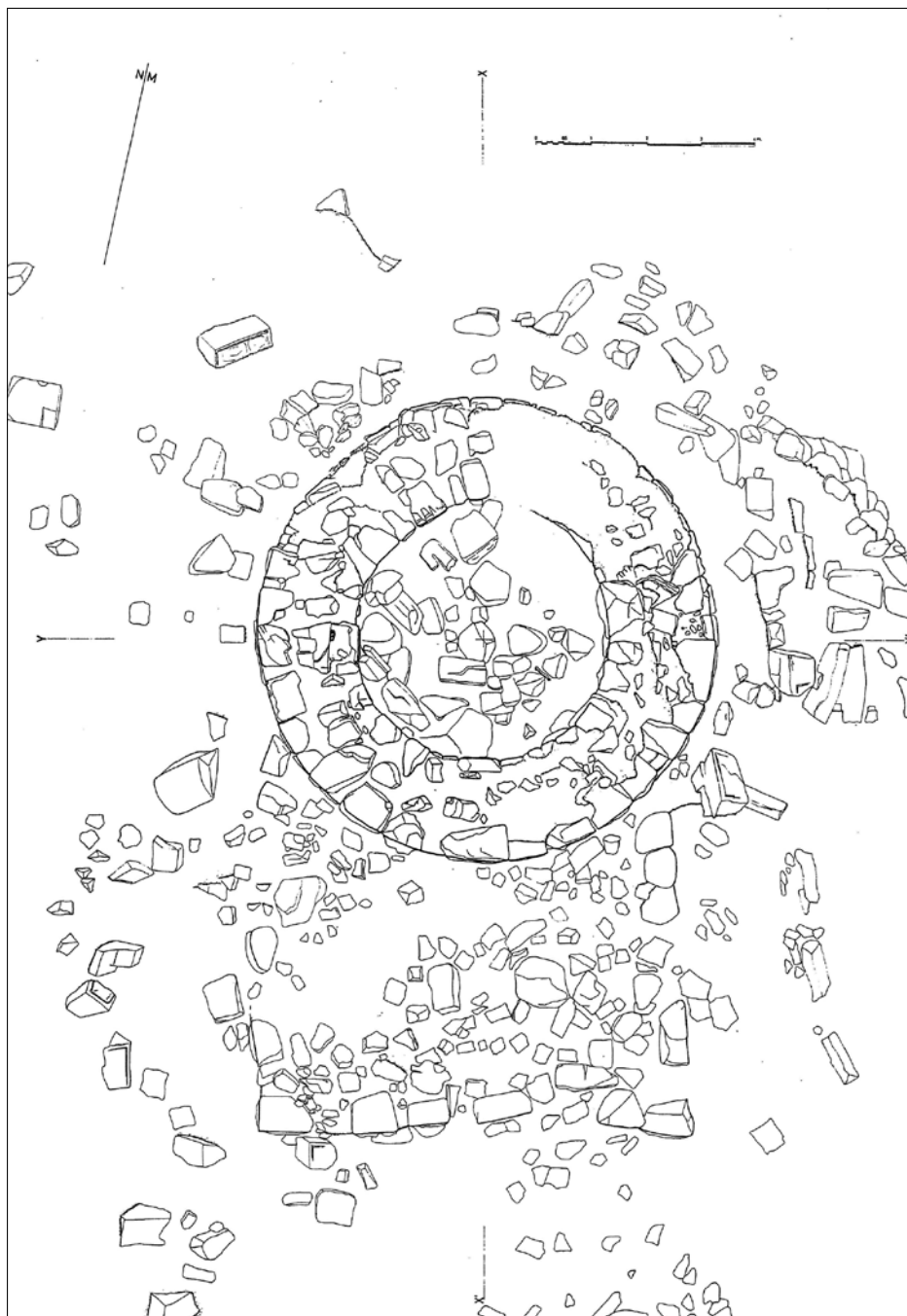

Figura 1. Planta de la torre anomenada Castell de Falgars, a Beuda, Garrotxa. (TURA: 1991, p. 113).

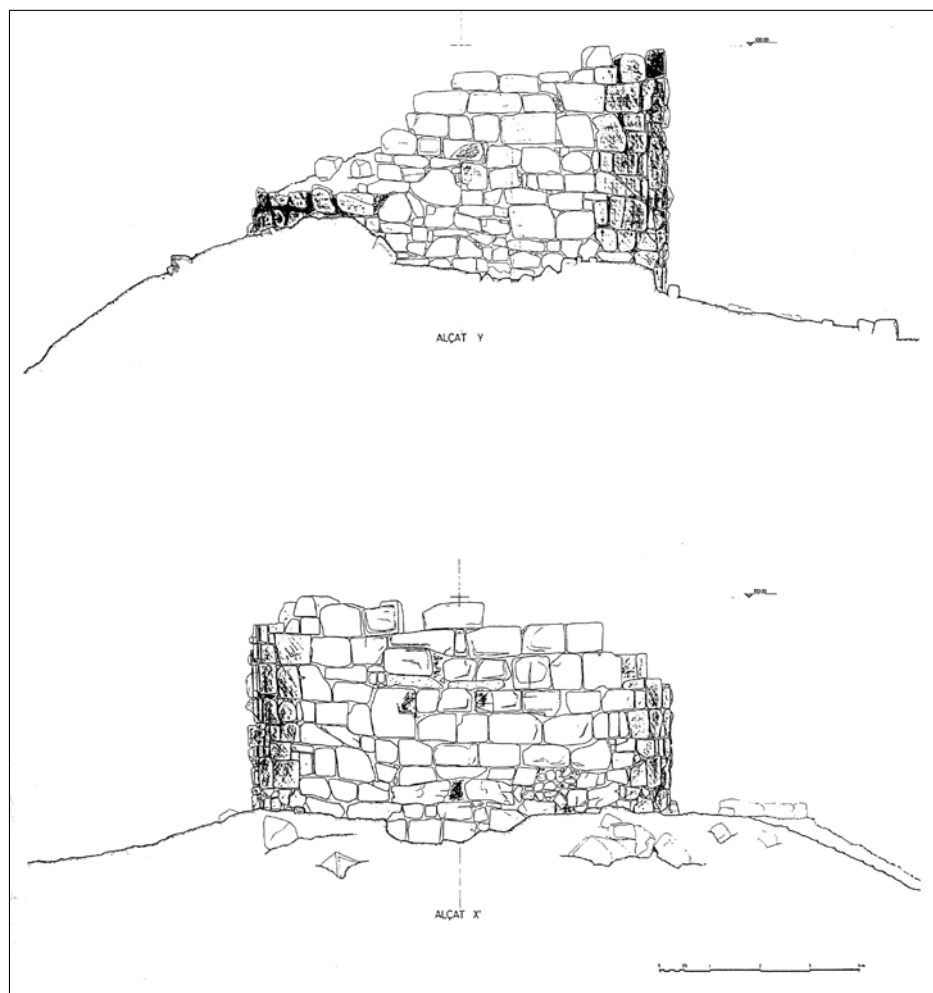

Figura 2. Alçats de la torre anomenada Castell de Falgars, a Beuda (TURA: 1991, p. 115).

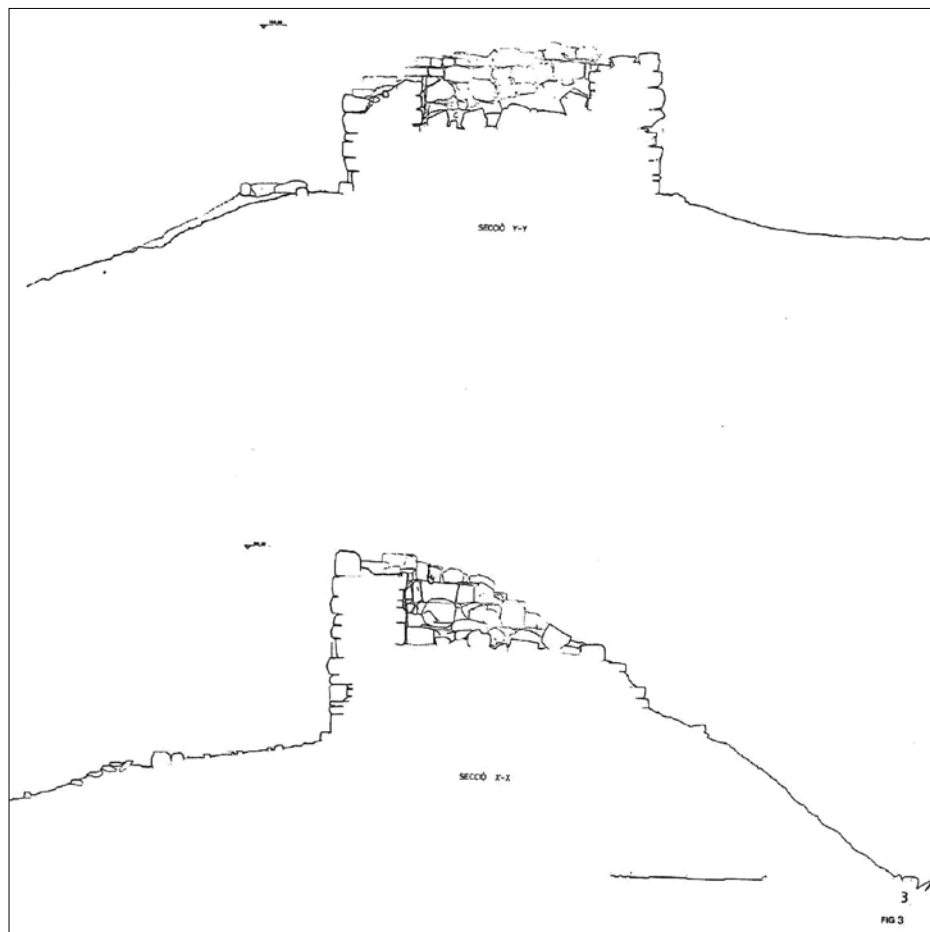

Figura 3. Seccions est-oest i nord-sud de la torre Castell de Falgars (TURA: 1991, p. 114).

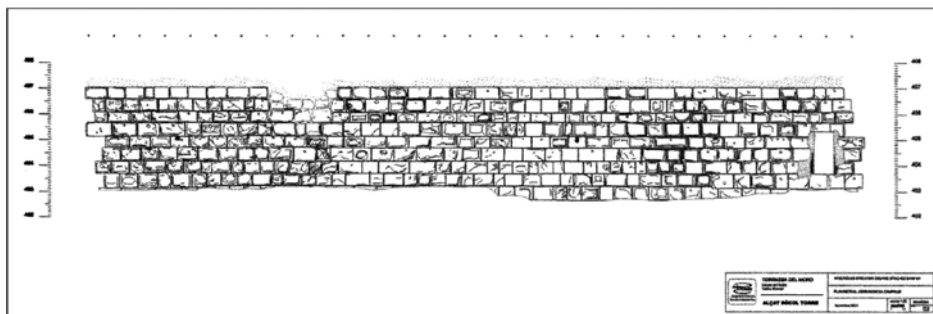

Figura 4. Alçat del sòcol de la torre de guaita aïllada anomenada Torrassa del Moro de Llinars del Vallès, al Vallès Oriental (SÁNCHEZ: 2008, p. 133, fig. 2)

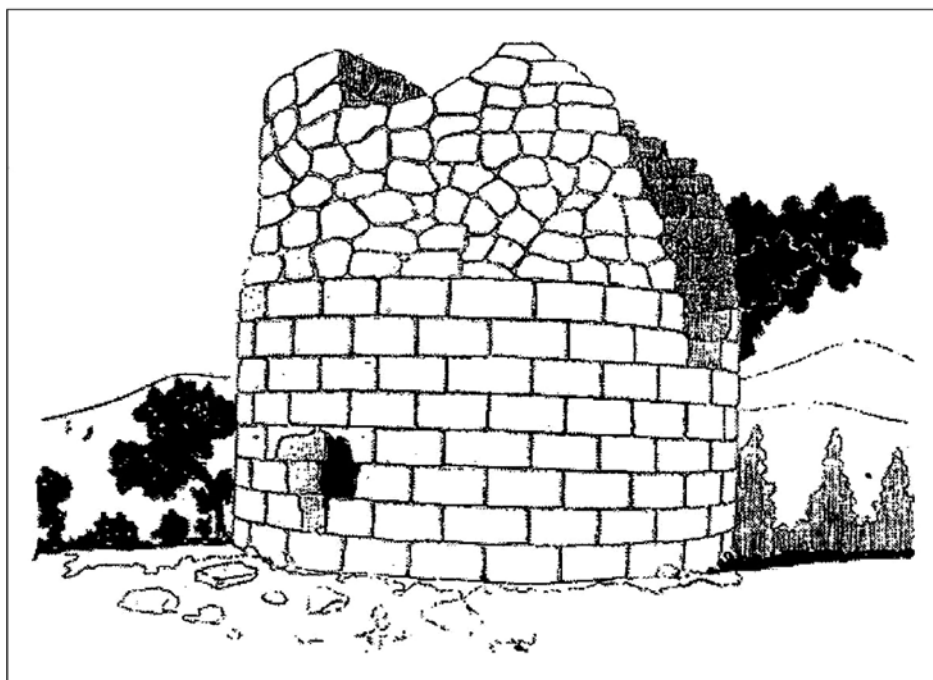
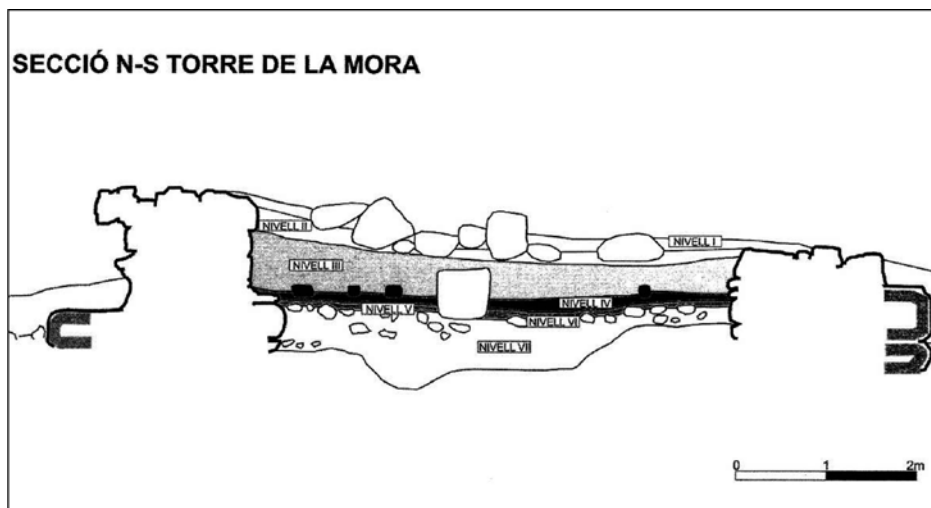
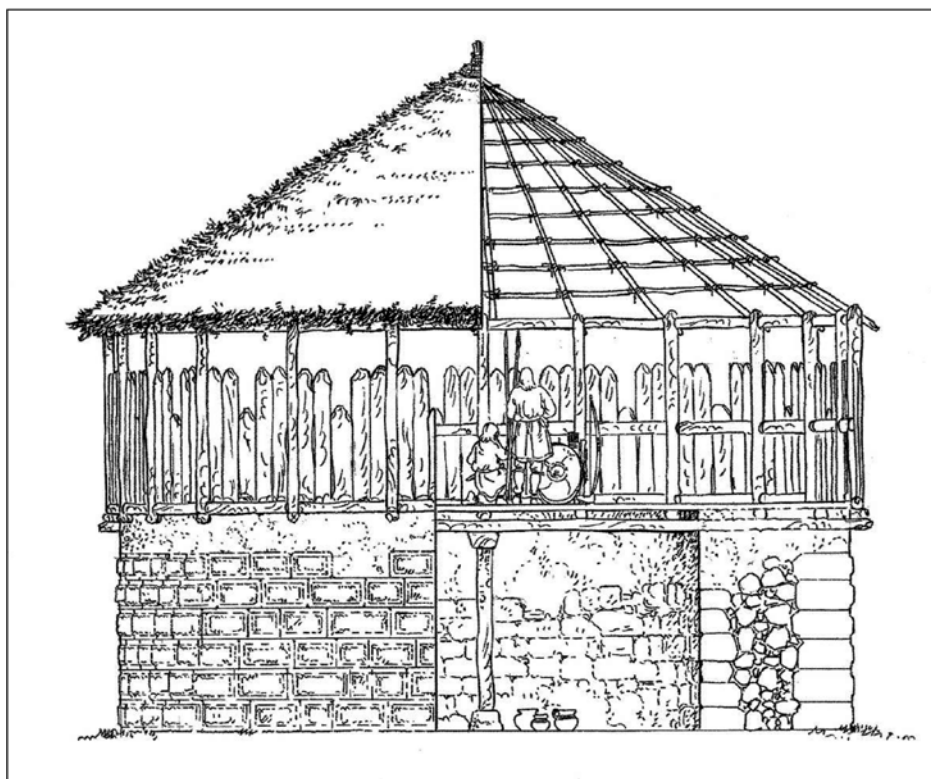

Figura 5. Vista de les restes conservades de la Torrassa del Moro de Llinars del Vallès. Dibuix original de Cels Gomis, 1883, reproduït per Pellicedr i Pagès. (PERA: 2008, p. 35)

*Figura 6. Secció de la Torre de la Mora o del Far, a Sant Feliu de Buixalleu, La Selva.
(TURA & MATEU: 2008, p. 152, fig. 3).*

*Figura 7. Restitució idealitzada de la Torre de la Mora a l'Antiguitat Tardana i Alta Edat Mitjana
(TURA & MATEU: 2008, p. 154).*

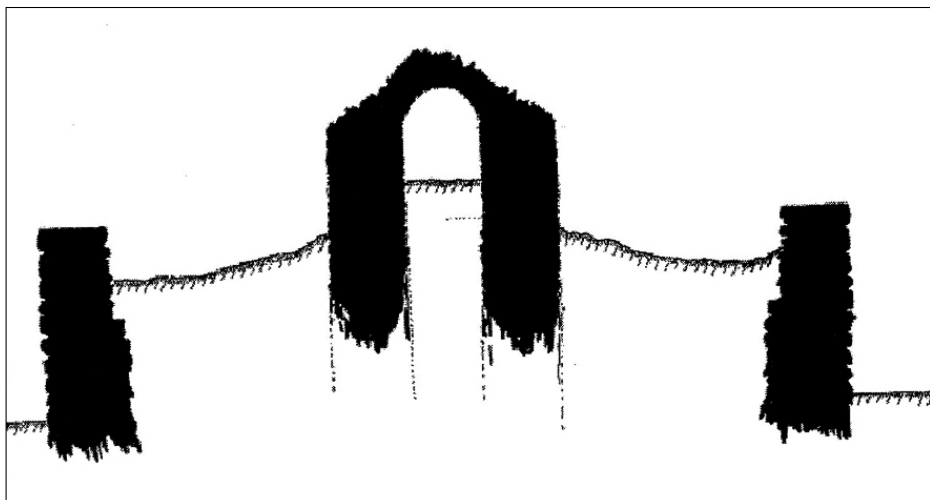

Figura 8. Secció de la torre de guait anomenada Castell Lliuró o Torre de Meca o de Llord, a Castellnou d'Osso de Sió, Urgell (CADAFAŁCH: 1934).

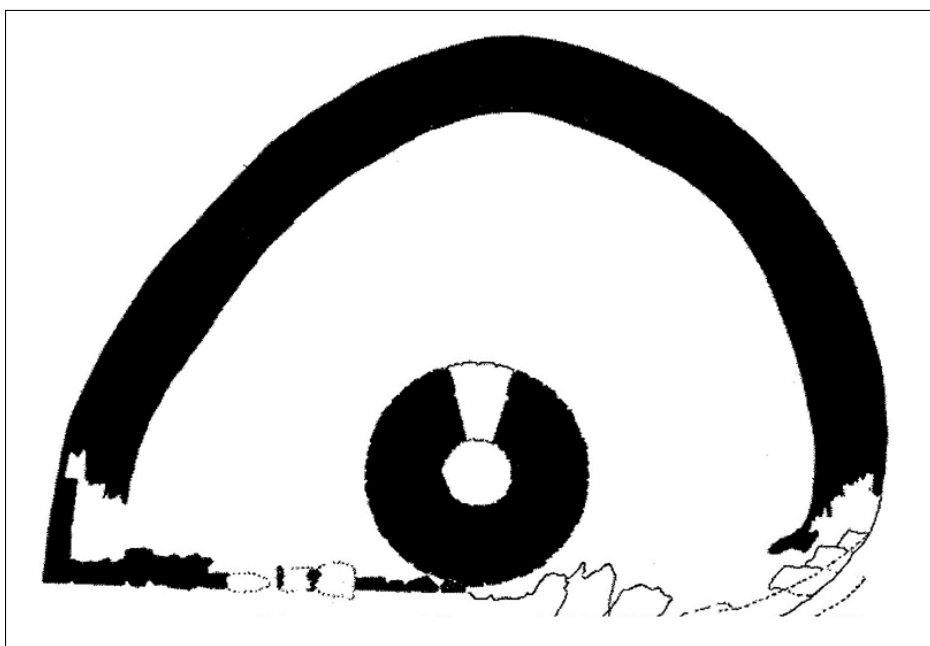

Figura 9. Planta de la Torre de Meca, de Llord o Castell Lliuró (PUIG i CADAFAŁCH: 1934).

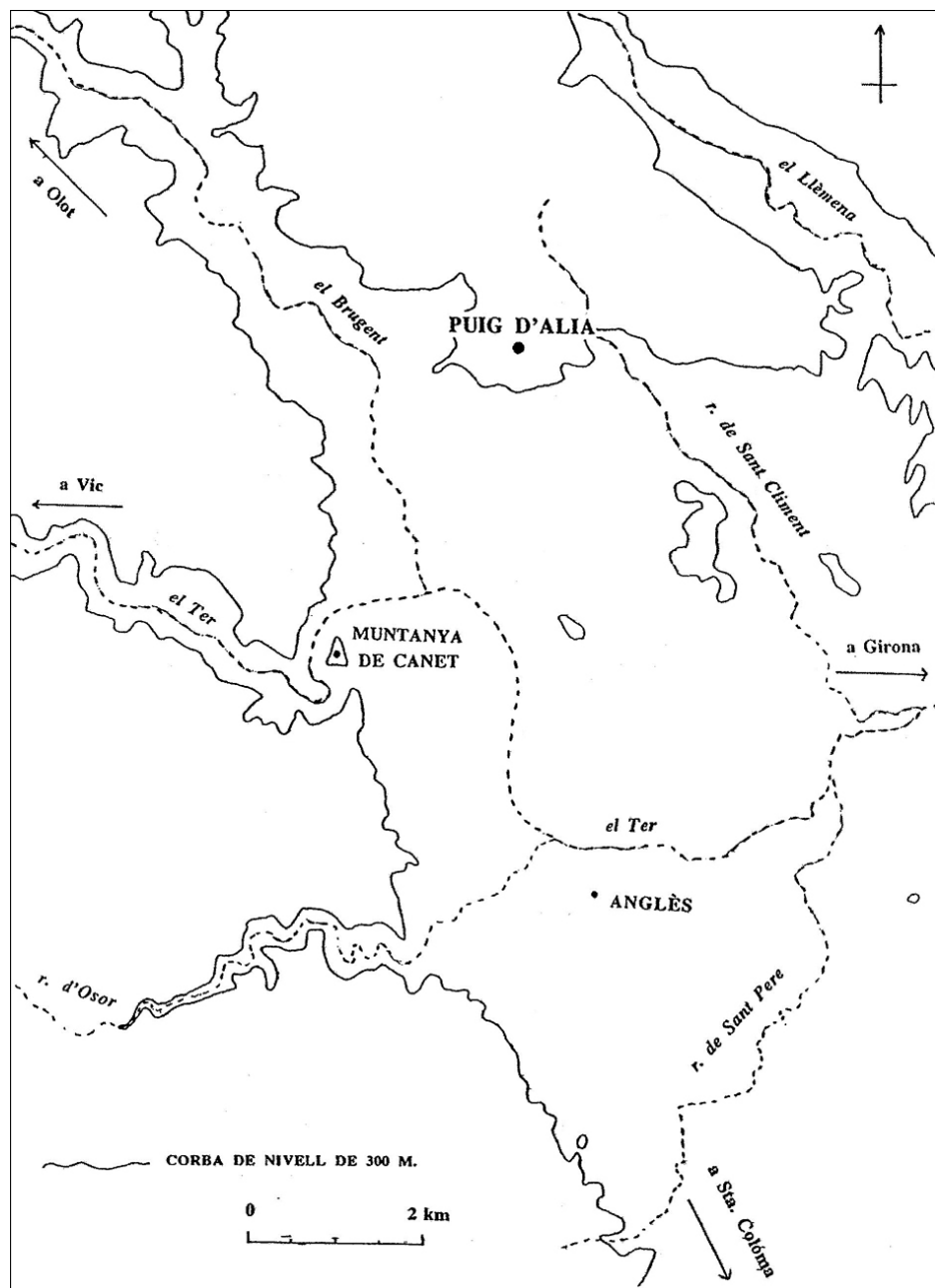

Figura 10. Plànol de situació de la Torre de Puig de l'Alia a Amer, La Selva.
(LLINÀS ET ALII: 199, fig. 3).

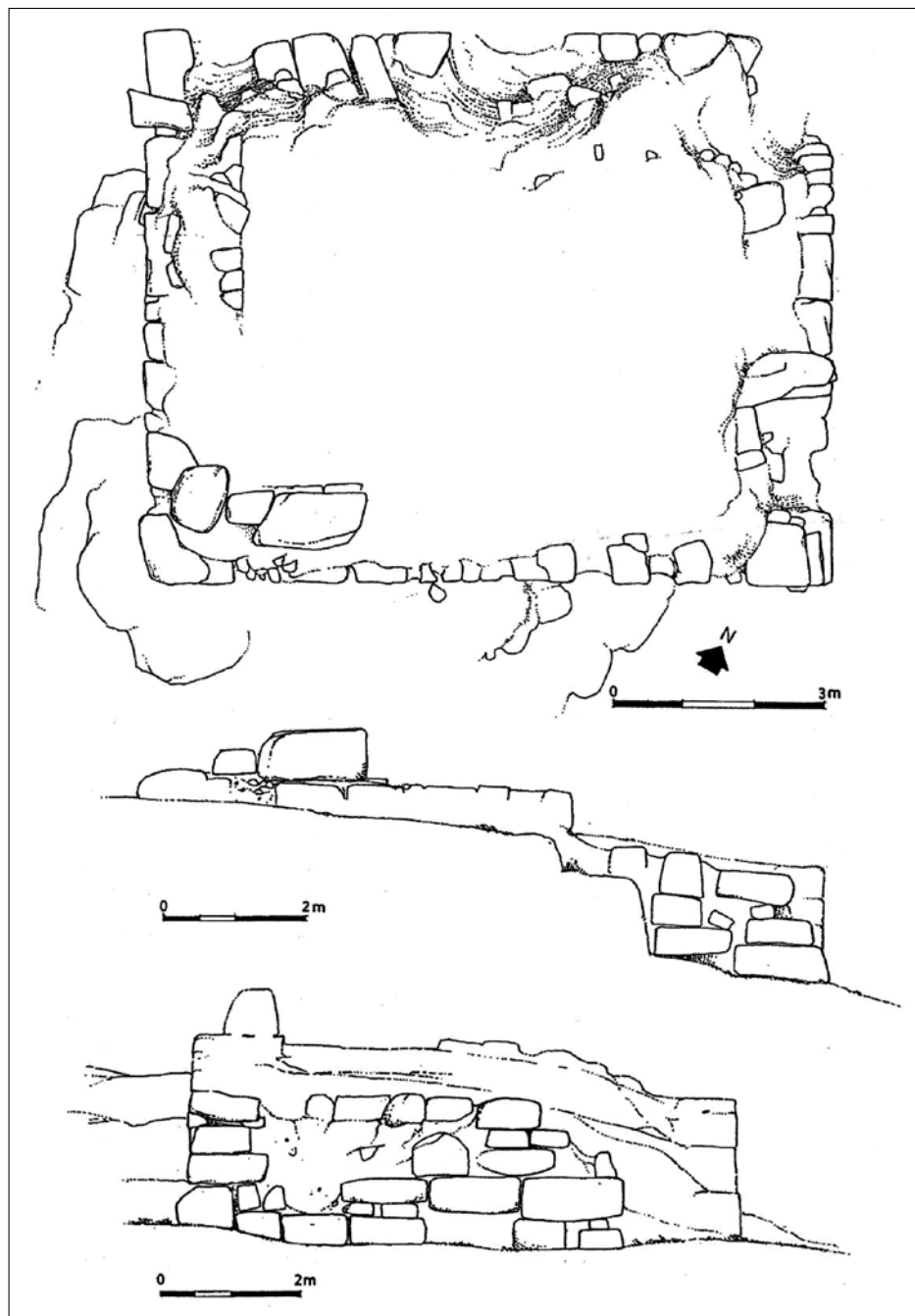
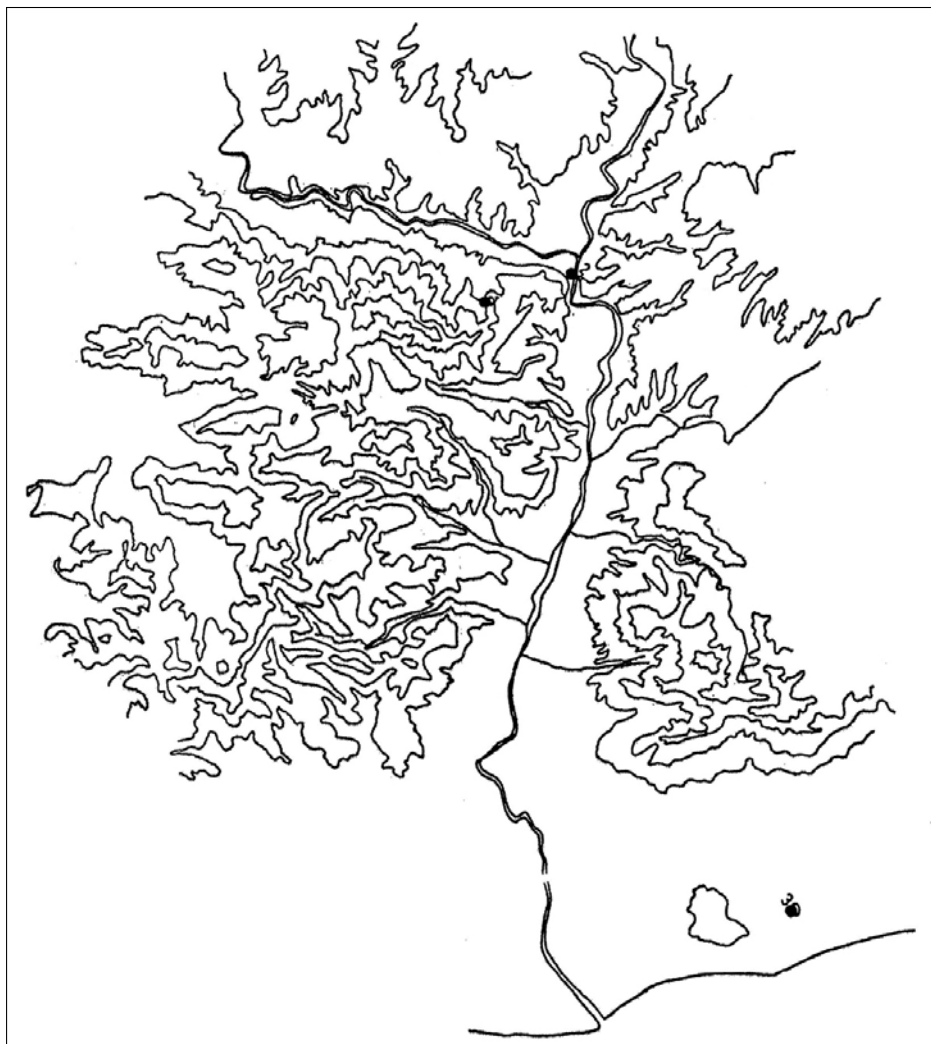

Figura 11. Planta i alçats de les cares sud i est de la Torre de Puig de l'Alia a Amer.
(LLINÀS ET ALII: 1999, figs. 4-5-6).

*Figura 12. Localització de la torre de Castellví de Rosanes, al Baix Llobregat
(PAGÈS: 1988, p. 166).*

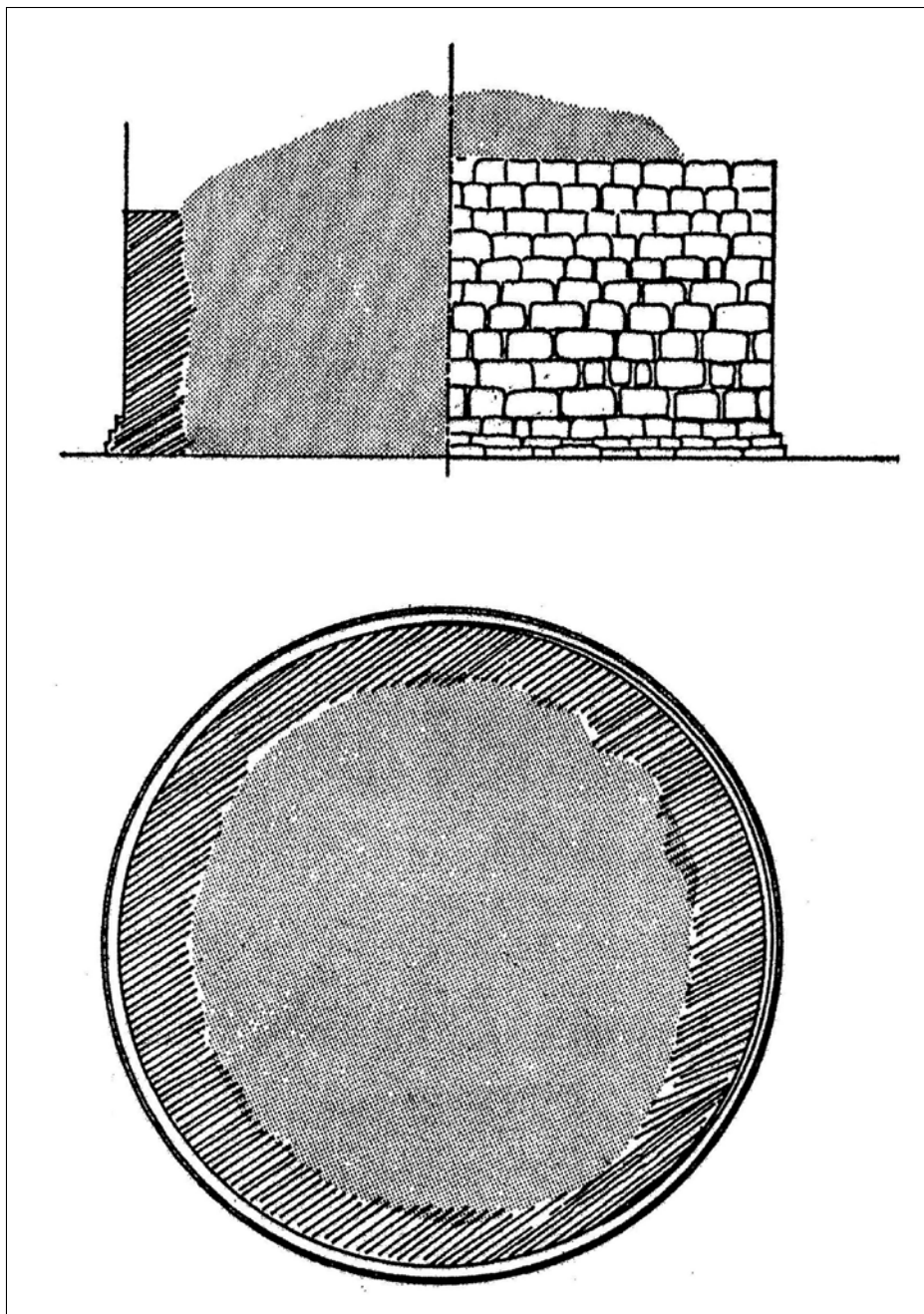

Figura 14. Alçat i planta de la torre romana de Castellví de Rosanes. Tot i que la seva funció original va ser funerària, durant molt de temps se la va considerar com a militar.
(PAGES: 1988, p. 167).

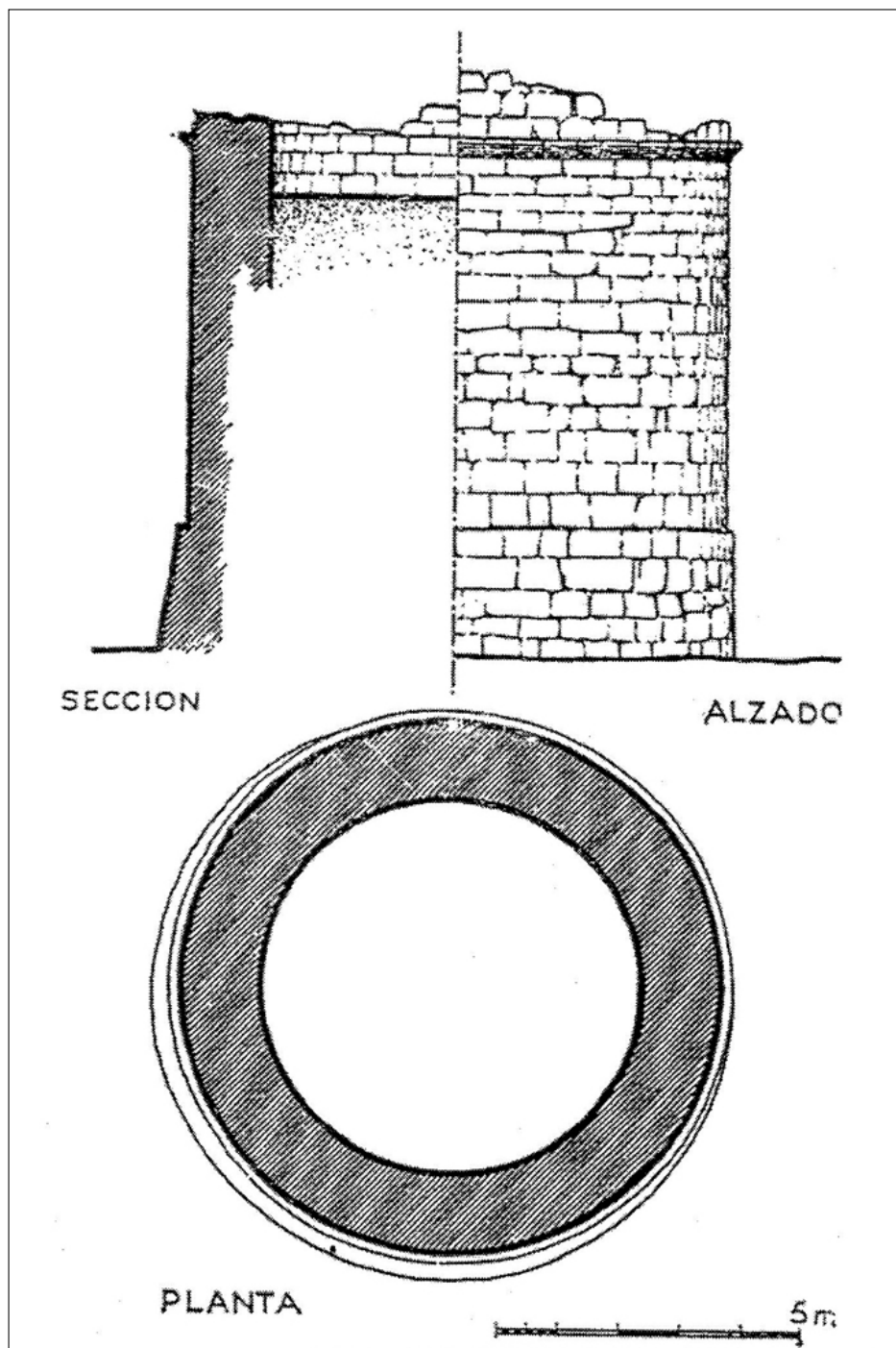

Figura 15. Secció, alçat i planta de la Torre de les Gunyoles d'Avinyonet del Penedès, probable mausoleu funerari romà (BALIL: 1976).

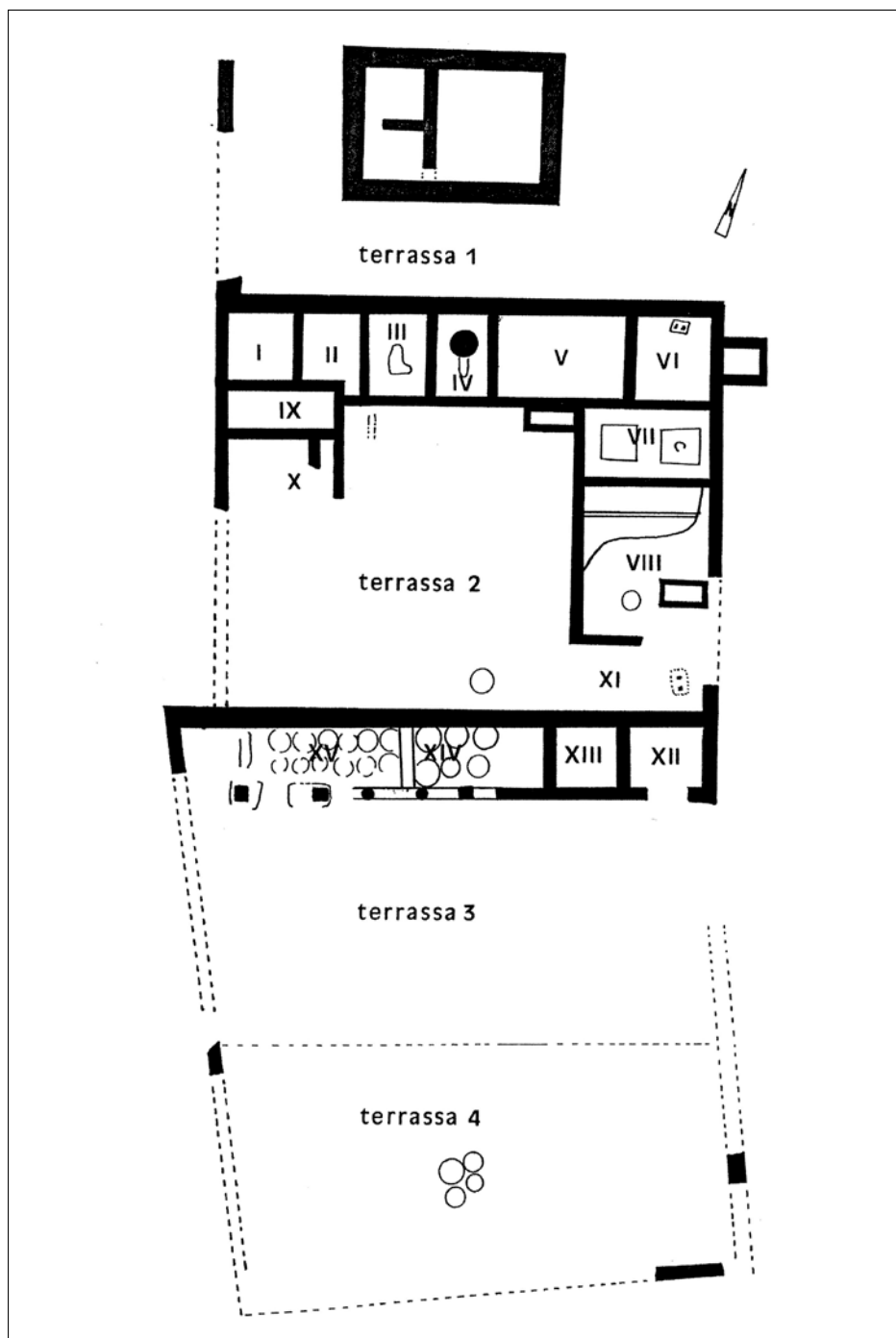

Figura 16. Planta de la torre del Morè, a Sant Pol de Mar, Maresme. Aquesta vil·la o centre vitivinícola dotat d'un far de senyals fou interpretat durant molt de temps com castrum o fortí amb una torre de guaita (GURRI & SÁNCHEZ: 1997, p. 26).